

Экономикалық шолу

**Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі
№2, 2016**

Мазмұны

Ақша-кредит саясаты

Жүзбаев А.М., Мекенбаева К.Б., Төлеуов О.А., Чернявский Д.О. KazMod 2015: Қазақстан экономикасының шағын құрылымдық макроэкономикалық үлгісі.....3

Проблемалар мен пайымдаулар

Түлегенов Е.М. Ел экономикасындағы тұтыну-шылық кредиттеудің рөлі.....16

Байділданова Ш.С. Қазақстандағы ресурс молшылығының парадоксы.....21

Жакупов Е.Н. Қорғас ШЫХО – еркін экономикалық аймақ.....28

Әдіснама

Жәмек Д.А. Қазақстан Республикасында сақтандыру бойынша онлайн – қызмет көрсетуді дамыту перспективалары.....33

Көбенбаев О.М. Өтімділік тәуекелін стресс-тестілеу. Ақпараттық әсер ету және оның стресс-тестілеуде қолданылуы.....38

Экономика және қаржы нарығы: аймақтық аспектілер

Фурман И.В. Қарағанды облысындағы қолма-қол жасалмайтын есеп айырысулар нарығының дамуы.....44

Искакова Ж.Б. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Солтүстік Қазақстан филиалының ағымдық жағдайдағы экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындар мониторингін дамыту мәселелері және бағыты.....49

Итмашева В.А. Жамбыл облысының қаржы нарығындағы жағдай туралы.....55

Ахметова Ф.С. Астана қаласындағы депозит және кредит нарығындағы ахуал туралы.....61

Бекешова Г.М. Суханбердиева М.Ғ. Атырау облысындағы төлемдер мен аударымдардың жағдайы және дамуы.....66

Мақалалар авторларының ой-пікірлері Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің ұстанымымен бір-біріне сай келмеуі мүмкін

KazMod 2015: Қазақстан экономикасының шағын құрылымдық макроэкономикалық үлгісі

Жүзбаев А., Мекенбаева К., Төлеуов О. – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Зерттеулер және статистика департаментінің жетекші маман-талдаушылары, Чернявский Д. – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Зерттеулер және статистика департаментінің бас маман-талдаушысы.

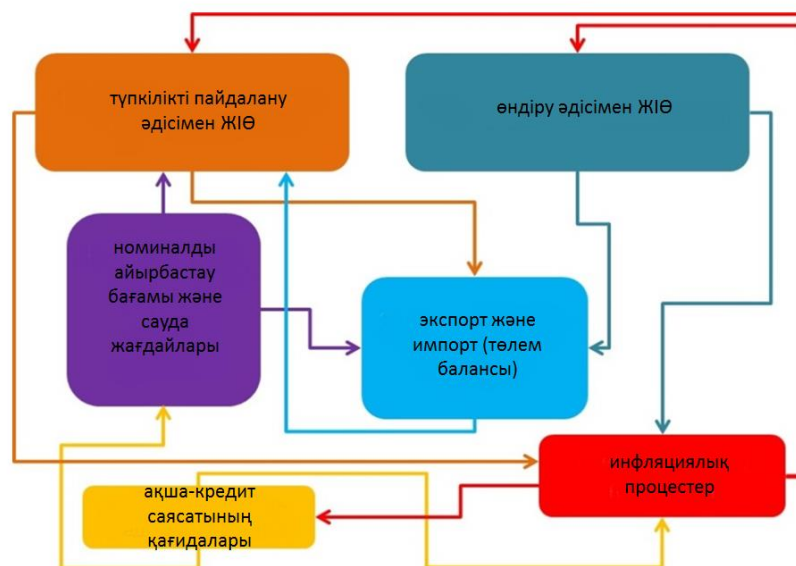
Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Зерттеулер және статистика департаменті бірнеше жыл бойы болжамдар жасау және бағалау жүргізу үшін KazMOD шағын тоқсандық макроэкономикалық үлгісін пайдаланып отырды. Осы мақалада ұсынылған үлгі қолданыстағы KazMOD үлгісінің орнына әзірленген KazMod-2015 жаңа, оңтайландырылған және өзгешеліктері қайта анықталған макроэкономикалық үлгісі болып табылады. Осыған орай EViews эконометриялық қосымшасында жүзеге асырылған үлгілеу үшін 2005-2015 жылдардағы тоқсандық деректер пайдаланылды.

KazMod-2015 үлгісінің мақсаты – ІЖӨ-ні, ІЖӨ үзегін, инфляцияны қоса алғанда, негізгі макроэкономикалық көрсеткіштердің болжамдарын жасау, саясат өлшемдерінің арасындағы байланысты айқындау, базалық пайыздық мөлшерлемені және инфляцияны анықтау, сондай-ақ шоктарға қатысты әр түрлі сценарийлерді талдау үшін құралды немесе мұнай бағасы сияқты экзогендік айнымалы шамалардың болашақ мәндерінің баламалы траекторияларын ұсыну болып табылады. KazMod-2015 үлгісі теңдеулердің бес блогынан тұрады:

- 1) ІЖӨ, мұнда жиынтық сұраныс та, сондай-ақ жиынтық ұсыныс та бағаланады;
- 2) экспорт және импорт (төлем балансы);
- 3) үлгіге айналдырылған Филипс ауытқымасының көмегімен өзгешеліктері анықталатын инфляциялық процестер;
- 4) номиналды айырбастау бағамы және сауда жағдайлары;
- 5) үлгіге айналдырылған Тейлор қағидалары және қатаң Тейлор қағидалары пайдаланылатын ақша-кредит саясатының қағидалары немесе орталық банктің ден қою функциясы.

1-сурет

KazMod-2015 үлгісінің әр түрлі блоктарының өзара байланысының трансмиссиялық тетігі

Дереккөзі: авторлар жасаған

KazMod 2015 үлгісіндегі әр түрлі блоктардың өзара байланысының трансмиссиялық тетігінің схемасы 1-суретте көрсетілген. Осы блоктардағы теңдеулер алдымен жеке-жеке бағаланады, экзогендік айнымалы шамалардың болжамы жасалады, содан кейін әрбір теңдеу бойынша жүйелі түрде эндогендік айнымалы шамалардың болжамы жасалады. Одан кейін үлгімен үйлесетін экзогендік айнымалы шамалардың болжамдарын алу мақсатында теңдеулердің негізгі жинағын шешу және оларды түрлендіру жүргізіледі, сондай-ақ баламалы қабылданған мәндерге, мысалы, мұнайдың бағасына сценарийлік талдау жасалады.

1-блок. ІЖӨ

Бұл блокта экономика өндірісінің деңгейі қарастырылады және теориялық тәсілдер негізінде оны түрлендіру жүргізіледі.

Жалпы ішкі өнім (ІЖӨ) мен оның өсу қарқыны экономиканың жұмыс істеу нәтижелерінің негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерінің бірі және елдің экономикалық әл-ауқатының ең маңызды көрсеткіштері болып табылады. Сонымен бірге, қысқа және ортамерзімді кезеңдерде экономиканың ағымдағы циклдік жай-күйін және оның болжамды траекториясын бағалау фискалдық, сондай-ақ монетарлық саясат саласында шешімдер қабылдау кезінде маңызды рөл атқарады.

Есепті тоқсандағы ІЖӨ динамикасы бойынша ресми статистикалық деректер біршама кешіктіріліп жарияланатын болғандықтан, экономистер ІЖӨ көрсеткіштеріне шұғыл бағалаулар мен қысқамерзімді болжамдар алу үшін әр түрлі әдістер әзірлеген болатын.

ІЖӨ-ні есептеу әдістеріне қарай [1] осы көрсеткішті бағалау және болжау үшін қолданылатын әр түрлі тәсілдер бар. KazMod-2015 үлгісінде ІЖӨ-ні болжау екі әдіспен жүргізіледі: жиынтық сұраныс және жиынтық ұсыныс жағынан.

Сұраныс жағынан болжау ІЖӨ-ні болжам жасалып отырған кезеңге пайдалану элементтері немесе түпкілікті тұтынуға бағытталған шығыстар бойынша есептеуге мүмкіндік береді: үй шаруашылықтарын тұтыну (С), инвестициялар немесе капитал жинақтау (І), мемлекеттік тұтыну (G) және таза экспорт (X-M). Осылайша, өндірістің жалпы көлемі осы санаттар бойынша шығыстар сомасына тең. Бұл тәсілде негіз ретінде негіз қалаушы Кейнс теңдеуі алынады:

$$Y = C + G + I + (X - M)$$

ІЖӨ-ні бағалау мен болжауға арналған екінші тәсіл экономикалық өсудің неоклассикалық теориясына негізделеді [2], оның теориялық алғышарттарын негізгі үш топқа біріктіруге болады [3]:

– жиынтық қоғамдық өнімнің құны капиталмен және еңбекпен құралады, олардың әрқайсысы оның құралуына өз үлесін қосады және соған сәйкес қоғамдық өнімнен өз «үлесін» алады;

– өндірістік факторлардың «бағасы» (яғни, пайда, рента және жалақы) олардың «шектегі өнімдеріне», яғни, тиісті фактордың ең аз өндіру бірлігімен құралатын өнімдерге тең;

– неоклассика серпінді үлгілерін құру үшін «өндірістік функция» идеясы пайдаланылады. Өндірістік функция деп өндіріс факторлары мен алынған өнімнің көлемі арасындағы тәуелділік немесе сандық арақатынас түсініледі.

Нақты ІЖӨ-нің болжамдарын алу үшін жоғарыда сипатталған әдістермен алынған ІЖӨ нәтижелері мөлшерленеді.

Бұдан әрі осы блокта әлеуетті шығарудың есептеулері және шығару үзігі көрсетілген, олардың соңғысының экономикада инфляциялық қысым болуының индикаторы ретінде ақша-кредит саясаты үшін ерекше мәні бар. Бұл көрсеткіштер ІЖӨ-нің нақты деректеріне Ходрик-Прескотт бір өлшемдік фильтрін қолдану жолымен есептеледі.

1А блогы. Өндіру әдісімен ІЖӨ

Қандай да бір өнімді шығару көлемінің өндіріс факторларына тәуелділігі өндірістік функциямен сипатталады [4]. Біріктірілме ұсынысты талдау үшін қолданылатын ең кеңінен таралған өндірістік функция – стандартты Кобба-Дуглас өндірістік функциясы болып табылады [3], ол өндіріс көлемінің екі факторға – өндірістік қордың көлеміне (капиталға) және өндірісте жұмыс істейтін еңбек ресурстарының көлеміне (еңбекке) тәуелділігін қарастырады. Функцияның мынадай түрі бар:

$$Y_t = A * L_t^\alpha * K_t^\beta,$$

мұндағы

Y - өндіріс көлемі (ІЖӨ)

L - еңбек шығынының көрсеткіші

K - капитал көлемінің көрсеткіші (негізгі қорлар)

A - технологиялық прогресс көрсеткіші

α - еңбек шығындары бойынша өндіру икемділігінің коэффициенті

β - капитал шығындары бойынша өндіру икемділігінің коэффициенті

α және *β* параметрлері *Y* өнім көлемі мен динамикасының *L* және *K* өндіріс факторларының көлемі мен динамикасына тәуелділігін (ікемділігін) сипаттайды. Бұл ретте, *α* > 0 и *β* > 0 талабы орындалған кезде *α* – *L* өсімінің бір бірлігіне келетін *Y* өсімін (*K* = const болғанда), ал *β* — *K* өсімінің бір бірлігіне келетін *Y* өсімін сипаттайды (*L* = const болғанда). Бұдан басқа, Кобба-Дуглас функцияларында осы параметрлер сомасы ауқымынан болған қайтарымды сипаттайды. Ол жүйеге кейбір қосымша ресурстар енгізілгенде тауарлардың немесе қызметтердің өндірісі қаншалықты тиімді ұлғайып жатқанын сипаттайды [4]. *α* + *β* = 1 болған жағдайда, яғни, өндірілген өнімнің саны оны шығаруға жұмсалатын әрбір түрдегі ресурстар санының ұлғаюына пропорционалды ұлғайғанда ауқымынан тұрақты қайтарым болады. *α* + *β* > 1 болғанда өскелең қайтарым болады, ол өндірісті оңтайландырудан туындаған жаңа мүмкіндіктердің нәтижесінде туындауы ықтимал, *α* + *β* < 1 болғанда – азаймалы қайтарым болады, ол технологиялар мен жабдықтың жетілдірілмегендігінен не ресурстардың тиімсіз пайдаланылуынан шығасылар ұлғайған жағдайда болады. *A* параметрі үлгіде ескерілмеген факторлар мен өзгеріп отыратын өндіріс жағдайларының әсерін және технологиялар деңгейін көрсетеді.

Өндірістің функциясы 2005-2015жж. кезеңдегі тоқсан сайынғы деректер негізінде бағаланды. Еңбек шығынын айқындау үшін Статистика комитеті жариялайтын жалпы қамту жөніндегі деректер пайдаланылды, ал капитал шығындарын айқындау үшін капиталдың жалпы жинақталуы жөніндегі деректер пайдаланылды. Номиналды жалақыны қоспағанда, сателлиттік және қосымша үлгілер үшін пайдаланылатын барлық қалған айнымалы шамалар тоқсан сайынғы негізде және нақты мәнінде ұсынылған (2005ж. бағасымен). Х12 әдісін қолдану арқылы науқандылықтың болу ықтималдығы тексерілді және ол болған кезде уақыт қатарлары түзетілді. Жылдық есептеудегі жиынтық өсу қарқыны бастапқы деректер пайдаланыла отырып есептелді, осы жаңартылған деректер негізінде регрессиялар жасалды.

ІЖӨ-нің өндіріс факторлары шығындарының бірліктерімен, яғни, еңбекке, капитал мен технологияларға қарай нақты үлгісі жасалды. Бірнеше үлгі бағаланды және статистикалық сипаттамалар мен экономикалық теория тұрғысынан ең тиімді үлгілер іріктеп алынды. Теңдеуде технологиялар мен басқа да факторлардың жалпы шығару көлеміне әсерін түсінуге мүмкіндік беретін тренд қамтылады.

Қазақстан үшін еркін қайтарымы және уақыт тренді бар Кобба-Дуглас өндірістік функциясының бағаланған теңдеуі төменде берілген:

$$\text{GDP_SUPPLY_GR} = 0,12 * \text{FINV_GR}(-2) + 0,73 * \text{EMP_GR} - 0,001 * \text{TREND} + 0,22, \quad (1)$$

t-stat (5,46) (1,8) (-1,027) (0,59)

$R^2 = 0,61,$

мұндағы GDP_SUPPLY_GR – 2005ж. бағамен өндіру әдісімен ІЖӨ жылдық өсу қарқыны;

FINV_GR – 2005ж. бағамен капиталдың жалпы жинақталуының жылдық өсу қарқыны;

EMP_GR – жұмыспен қамтылған қызметкерлер санының жылдық өсу қарқыны;

@TREND – технологиялық прогресс.

Негізгі бағаланған түсіндіретін айнымалы шамалардың коэффициенттері (капитал және еңбек) статистикалық маңызды болып табылады. Фактор уақыты тренд өндірістік процестің технологиялық прогресс әсерін көрсетеді. Алайда, көптеген ерекшеліктеріне қарамастан, уақыт трендінің коэффициенті статистикалық маңызды болмаған еді. Қарастырылып отырған үлгімен түсіндірілетін тәуелді айнымалы шама дисперсиясының үлесін сипаттайтын анықтау коэффициенті (R^2) 61%-ға тең.

2 тоқсан кешігумен капитал өсуінің қарқынын қоса алғанда, баламалы кешеуілдеу құрылымдарының және ең жақсы үлгінің көмегімен ерекшеліктері қарастырылды, бұл тиімді сияқты, өйткені инвестициялар мен өнеркәсіптік мақсаттағы тауарлар түпкілікті өнім беруі үшін уақыт қажет. Еңбектің өсу қарқыны кешеуілдеумен қоса болмайды және ағымдағы тоқсандағы шығаруға әсер етеді, осыдан оның өндірістік факторлар шығындарының ең икемдісі деп қорытындылауға болады.

Өндіріс функциясын бағалаудан алынған нәтижелерден Қазақстан экономикасындағы қарастырылып отырған уақыт ауқымында еңбектен жоғары қайтарым болғаны көрінеді (0,73). Жұмыспен қамтылған қызметкерлер санының 1 пайыздық тармаққа өсуі (бұдан әрі – п.т.) шығарудың ағымдағы кезеңде 0,73 п.т. өсуіне алып келеді. Капиталдың жалпы жинақталуы бойынша өндірістің икемділігі 0,12 болды, бұл өз кезегінде салыстырмалы түрде капиталдан төмен қайтарым болатынын көрсетеді. Жалпы жинақталудың 1 п.т. өсуі шығарудың 2 тоқсаннан кейін 0,12 п.т. өсуіне алып келеді. Осы еңбекте [5] сондай-ақ еңбектен үлкен қайтарым туралы тұжырым жасалды, қамтылу икемділігінің коэффициенті – 0,78 болды, ал ауқымнан тұрақты қайтарым туралы болжанғанда капиталдан – 0,23 болды. Осы зерттеуде өндіріс ауқымы өзгерген кездегі қайтарымның сипаты туралы жорамал жасалған жоқ. α және β коэффициенттерінің сомасы – бірден аз болды (0,85) және өндіріс факторларынан азаймалы қайтарымның болуын көрсетеді.

Сонымен қатар, Қазақстан экономикасында мұнай секторының айтарлықтай үлесін, сондай-ақ тұтастай алғанда оның өнеркәсіп және ЖІӨ-нің басқа салаларына елеулі ықпалын ескере отырып, осы фактор Қазақстан үшін өндірістік функцияның спецификациялары тендеуінің назарға алынуы тиіс.

1Б блогы. Түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ

Өндіріс әдісінен басқа ІЖӨ-ні болжаудағы өзге тәсіл – экономикадағы жиынтық сұраныстың көрсеткіші болып табылатын түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ тендеуін үлгілеу болып табылады.

Ақша-кредит саясаты бойынша шешімдер әзірлеу үшін жалпы ішкі өнімнің көрсеткішінен көрінетін экономикалық белсенділік динамикасын ескермеуге болмайды. Ақша-кредит саясатын іске асыру ағымдағы экономикалық белсенділік динамикасының маңыздылығын ғана емес, ІЖӨ-ні болжамдық бағалауды да жорамалдайды. Орталық банк мақсатындағы бағалар тұрақтылығының маңыздылығы ақша-кредит саясаты бойынша шешімдер қабылдау кезінде экономикалық белсенділікті талдау қажеттілігін жоққа шығармайды. Осылайша, блоктың осы бөлімі Қазақстанда түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ-нің болжамдық мәндерін бағалауға арналған. Блоктың негізгі тендеуі – түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ-нің динамикасын үлгілеу тендеуі болып табылады [6]. Қосымша түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ компоненттерінің тендеулері үлгіленеді: үй шаруашылықтарын түпкілікті тұтынуға арналған шығыстар, мемлекеттік басқару органдарының тұтынуына арналған шығыстар және жалпы жинақтау.

Төменде Қазақстанда түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ-ні үлгілеу теңдеуінің үй шаруашылықтарын тұтынуға арналған шығыстарын бағалау нәтижелері келтірілген:

$$\text{CONP} = 0.86 * \text{WEMP} + 0.16 * \text{TOT} + 0.74 * \text{AR}(1) - 0.88 * \text{MA}(4), \quad (2)$$

t-stat (10,68) (1,9) (5,02) (-14,27)
 $R^2 = 0,83,$

мұндағы CONP – Қазақстанда үй шаруашылықтарын тұтынуға арналған шығыстар өсімінің жылдық қарқыны;

WEMP – нақты жалақы мен жұмыспен қамтылған халықтың көбейтіндісі ретінде есептелетін экономикадағы сұраныс көрсеткіші өсімінің жылдық қарқыны;

TOT – сауда жағдайлары өсімінің жылдық қарқыны;

AR(1) – авторегрестік компонент;

MA(4) – өзгермелі орташа шама компоненті.

Регрестік теңдеу (2) түсіндірмелі айнымалы шамалар кезіндегі барлық бағаланған коэффициенттер үшін статистикалық маңызының болуын көрсетеді, ал түсіндірмелі факторлармен тәуелді айнымалы шамаларды бағалау сапасы 83%-ға тең [8].

Нәтижелері үй шаруашылықтарын тұтыну елеулі дәрежеде жұмыспен қамтылған халықтың нақты жалақысымен түсіндірілетінін көрсетеді. Экономикада нақты жалақы деңгейінің ұлғаюы жалдамалы қызметкерлердің нақты ақшалай кірісінің өсуіне септігін тигізеді, ол өз кезегінде экономикалық жағынан белсенді халықтың арасында жалдамалы қызметкерлер үлесінің жоғары болуы салдарынан халықтың үй шаруашылықтарын түпкілікті тұтынуға арналған шығыстарын ұлғайту арқылы экономикадағы жиынтық сұранысты ұлғайтуға маңызды үлес қосады. Сонымен бірге, номиналды ақшалай кірістің өсуімен салыстырғанда инфляцияның озып өсуі ақшаның ағымдағы сатып алу қабілетін құнсыздандыра отырып, экономикалық белсенділік деңгейін ұлғайтуға кірістер өсімінің оң үлесін жоюға қабілетті. Сондықтан да бағалар өсуінің қалыпты төмен қарқыны экономикалық белсенділіктің өсуін қамтамасыз ету мақсатында маңызды. Жалақының төмендеуі болмаған кезде халықтың жұмыспен қамту деңгейінің ұлғаюы кірістердің өсу салдарынан экономикалық агенттердің тауарлар мен қызметтерді тұтынуын ұлғайту арқылы экономикадағы біріктірілген сұраныстың деңгейін арттыруға септігін тигізеді.

Үй шаруашылықтарын тұтынудағы инерциялық процестер маңызының жоғары деңгейі үй шаруашылықтарына деген біріктірілген сұранысқа әлеуетті ықпал ететін ықтимал шоктарды іске асыру салдарынан тұтыну деңгейін қайта құру үшін белгілі бір уақыт аралығының болуымен түсіндіріледі.

Қазақстанда үй шаруашылықтарын тұтынуды айқындайтын маңызды түсіндірме фактор – сауда жағдайлары болып табылады. Бұл көрсеткіш Қазақстан үшін сыртқы баға жағдайларының өзгеруін көрсетеді, ал оның өсімі импорттық тауарлар мен қызметтер бағасының өсу қарқынымен салыстырғанда экспорттық тауарлар мен қызметтер бағасының озып өсу қарқынын білдіреді. Сауда жағдайларын жақсарту не экспортқа бағаның озып өсуі арқылы не импорт бағасының озып төмендеуі арқылы болуы мүмкін. Осы көрсеткіштің үй шаруашылықтарын тұтынуға әлеуетті ықпал етуі жұмыспен қамту және мұнай өндіру саласының кәсіпорындарында не импорттық жеткізулермен жұмыс істейтін кәсіпорындарында жалақы деңгейінің өсуі арқылы жүзеге асырылады, бірақ олармен шектелмейді.

Түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ-нің үлгіленетін келесі компоненті – мемлекеттік басқару органдарының тұтынуы болып табылады:

$$\text{G_CON} = 0.19 * \text{TAX_REV}(-4) + 0.14 * \text{P_OIL} + 0.93 * \text{MA}(1), \quad (3)$$

t-stat (2,64) (4,27) (10,96)
 $R^2 = 0,79,$

мұндағы G_CON – Қазақстанда мемлекеттік басқару органдарының тұтынуына арналған шығыстар өсімінің жылдық қарқыны;

TAX_REV(-4) – 4 тоқсанға кешігумен ҚР мемлекеттік бюджетінің салық түсімдері өсімінің жылдық қарқыны;

P_OIL – мұнайға баға өсімінің жылдық қарқыны;

MA(1) – өзгермелі орташа шама компоненті.

Нәтижелері мемлекеттік басқару органдарының тұтынуына арналған шығыстар елеулі дәрежеде мұнай бағасының динамикасымен түсіндірілетінін көрсетеді. Мұнай бағасының ұлғаюы елдегі экономикалық белсенділіктің жалпы өсуіне септігін тигізеді. Экономикалық белсенділіктің жалпы өсуі салық салынатын базаның ұлғаюына септігін тигізеді. Салық салынатын базаның өсуі мемлекеттік сектордағы жалақының өсуі, әлеуметтік қамсыздандыру, денсаулық сақтау және т.б. деңгейін кеңейту арқылы мемлекеттік басқару органдары шығыстарының өсуіне ықпал етеді. Мемлекеттік басқару органдары шығыстарының динамикасын түсіндіретін тағы бір фактор – 4 тоқсанға кешігумен мемлекеттік бюджеттің салық түсімдері болып табылады. Ағымдағы кезеңде салық түсімдері деңгейінің өсуі келесі жылдағы мемлекеттік бюджеттің кірістеріне қатысты оң болжамдар жасау арқылы болашақ жылы мемлекеттік басқару органдары шығыстарының өсуіне алғышарттар жасайды.

Осы блок шеңберінде түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ-нің үлгіленетін қорытынды компоненті – жалпы жинақтау болып табылады:

$$\begin{aligned} \text{FINV} &= 0.16 * \text{ENT_CR} - 0.14 * \text{ENT_CR_INT} + 0.74 * \text{MA}(1), & (4) \\ \text{t-stat} & \quad (3,64) \quad \quad \quad (-1.95) \quad \quad \quad (4.98) \\ R^2 &= 0,65, \end{aligned}$$

мұндағы FINV – жалпы жинақтау өсімінің жылдық қарқыны;

ENT_CR – заңды тұлғаларға берілген жаңа кредиттер өсімінің жылдық қарқыны;

ENT_CR_INT – заңды тұлғаларды кредиттеудің пайыздық мөлшерлемелері өсімінің жылдық қарқыны;

MA(1) – өзгермелі орташа шама компоненті.

Үлгілеу нәтижелері заңды тұлғаларға берілген жаңа кредиттер мен жалпы жинақтау арасында айқын статистикалық өзара байланыс бар екенін көрсетеді, бұл кәсіпорындардың кредит қаражатын не негізгі құрал-жабдықтарды кеңейтуге не айналым қаражатын толықтыруға пайдаланатынымен түсіндіріледі. Пайыздық мөлшерлемелер де кәсіпорындардың инвестициялық сұранысына (жалпы жинақтау) әсерін тигізетін фактор болып табылады. Пайыздық мөлшерлемелер деңгейінің артуы борыш ауыртпалығын әлеуетті түрде ұлғайта отырып, сол арқылы кәсіпорындардың инвестициялық белсенділігінің деңгейін төмендете келе кәсіпорындар үшін кредиттердің құнын арттырады. Қазақстан экономикасы жағдайында бұл статистикалық өзара байланыс бақыланып отырады және теңдеуге сәйкес (4) заңды тұлғаларды кредиттеу бойынша пайыздық мөлшерлемелердің 1 п.т. өсу кезінде жалпы жинақтаудың 0,14 п.т. төмендейтіні көрсетілген.

Осы блоктың қорытынды теңдеуі – экономикадағы сұраныстың базалық теңдеуінің компоненттерінен тұратын түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ-нің теңдеуі болып табылады:

$$\begin{aligned} \text{GDP} &= 0.47 * \text{CONP} + 0.12 * \text{G_CON} + 0.31 * \text{FINV_GR} + 0.33 * \text{XGS} - 0.31 * \text{MGS}, & (5) \\ \text{t-stat} & \quad (27.40) \quad \quad \quad (6.78) \quad \quad \quad (15.19) \quad \quad \quad (23.86) \quad \quad \quad (-18.41) \\ R^2 &= 0,99, \end{aligned}$$

мұндағы CONP – 2005 жылғы тұрақты бағалармен Қазақстанда үй шаруашылықтарын тұтынуға арналған шығыстар өсімінің жылдық қарқыны;

G_CON – 2005 жылғы тұрақты бағалармен Қазақстанда мемлекеттік басқару органдарының тұтынуына арналған шығыстар өсімінің жылдық қарқыны;

FINV – 2005 жылғы тұрақты бағалармен жалпы жинақтау өсімінің жылдық қарқыны;

XGS – 2005 жылғы тұрақты бағалармен тауарлар мен қызметтер экспорты өсімінің жылдық қарқыны;

MGS – 2005 жылғы тұрақты бағалармен тауарлар мен қызметтер импорты өсімінің жылдық қарқыны.

Тәуелді және тәуелді емес айнымалы шамалар арасында анық статистикалық өзара байланыстың болуы ІЖӨ компоненттерінің түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ-нің бөлігі болып табылатынымен түсіндіріледі.

2-блок. Экспорт пен импорт (төлем балансы)

Қазақстан экономикасының экспортқа бағытталғандығы мен импортқа тәуелділігінің жоғары болуы елдің сыртқы экономикалық қызметінің осы өте маңызды көрсеткіштерін болжау және үлгілеу қажеттілігін талап етеді. Тауарлар мен қызметтер экспорты деп елден отандық өндіріс тауарларын әкету, сондай-ақ қайта экспорттау тауарлары түсініледі. Тауарлар мен қызметтер импорты деп елге тауарларды алып кіру түсініледі. Сыртқы сектор теңдеулері құн көрінісіндегі экономикаға және экономикадан тауарлар мен қызметтер ағынын көрсетеді. Экспорттың тауарлық құрылымы мұнайдың үстем жағдайымен сипатталады және шикі мұнай өндірісінің үлесі экспорттың құрылымында тұрақты түрде жоғары болып табылады. Осылайша, экспорт пен импорттағы көптеген өзгерістер сыртқы бағалардың немесе сауда жағдайларының өзгерістерімен байланысты болады. Эмпирикалық жолмен экспорттың ЕО ІЖӨ нақты өсімінен болатын функцияны білдіретіні анықталған. Импорт – тұтыну тауарларының импортын және импорт бағаларының жалпы өзгерісін сипаттайтын айырбастау бағамын түсіндіру үшін оңтайлы макроэкономикалық айнымалы шама болып табылатын түпкілікті тұтынудан болатын функция болып табылады. Экспорт пен импортты үлгілеу кезінде ең кіші шаршы әдісінің стандартты техникасы қолданылды, оның мәні – түсіндірме факторлардың функцияларына тәуелді айнымалы шама мәндерінің ауытқулар шаршыларының сомасын азайтуда болып табылады [7].

Төменде Қазақстандағы 2005 жылғы тұрақты бағалармен тауарлар мен қызметтердің экспортын бағалау теңдеуінің нәтижелері келтірілген:

$$\begin{aligned} XGS = & 0.16 * TOT + 0.93 * GDP_EU(-2) + 0.80 * AR(1) - 0.54 * AR(2), & (6) \\ \text{t-stat} & (3.76) & (2.14) & (4.34) & (-3.18) \\ R^2 = & 0,77, \end{aligned}$$

XGS – 2005 жылғы тұрақты бағалармен тауарлар мен қызметтер экспорты өсімінің жылдық қарқыны;

TOT – сауда жағдайлары өсімінің жылдық қарқыны;

GDP_EU – Еуропа Одағы ІЖӨ өсімінің жылдық қарқыны;

AR(1) – авторегрессиялық компонент;

AR(2) – авторегрессиялық компонент.

Регрессиялық теңдеудің нәтижелері сауда жағдайлары мен экспорт көлемінің арасында елеулі өзара байланыс бар екенін көрсетеді. Экспорттың қомақты үлесі шикі мұнай мен газ конденсатының өндірісінен тұратын болғандықтан, мұнай бағасының өзгеруі тауарлар мен қызметтер экспортының көлеміне ықпал ететін болады және елеулі дәрежеде сауда жағдайларын айқындайды. Осылайша, сауда жағдайларының тауарлар мен қызметтер экспортының нақты өсуіне әлеуетті ықпалы мұнай бағасының өсуі арқылы жүзеге асырылады. Осы статистикалық өзара байланыс бақыланады және теңдеуге сәйкес (6) сауда жағдайлары 1 п.т. өскенде тауарлар мен қызметтер экспорты 0,16 п.т. ұлғаяды. Тауарлар мен қызметтер экспортының регрессиялық теңдеуіндегі қосымша маңызды фактор – Еуропа Одағының ІЖӨ болып табылады. Қазақстанның экспорттық өнімінің ең көп үлесі Еуроодақ елдеріне жіберіледі. Осыған байланысты, Еуроодақ елдеріндегі экономикалық белсенділіктің салқын болуы/өсуі Қазақстанның экспорттық өнімінің көлеміне тікелей жағымсыз/жағымды әсер етеді. Теңдеудегі инерцияның жоғары маңыздылығы (6) ұзақмерзімді экспорттық келісімшарттардың болуымен түсіндіріледі.

Осылайша, тауарлар мен қызметтер экспортының өзгеру қарқынына ықпал ететін факторлардың әлеуетті шоғы біршама кешігіп көрінеді.

Қазақстандағы 2005 жылғы тұрақты бағалармен тауарлар мен қызметтердің импортын бағалау теңдеуінің нәтижелері төменде келтірілген:

$$\begin{aligned} \text{MGS} &= 0.84 \cdot \text{CONP} + 0.91 \cdot \text{G_CON} - 0.58 \cdot \text{USD_KZT}(-1), & (7) \\ \text{t-stat} & \quad (4.65) \quad \quad (4.64) \quad \quad (-3.60) \\ \text{R}^2 &= 0,88, \end{aligned}$$

MGS – 2005 жылғы тұрақты бағалармен тауарлар мен қызметтер импорты өсімінің жылдық қарқыны;

CONP – 2005 жылғы тұрақты бағалармен Қазақстанда үй шаруашылықтарын тұтынуға арналған шығыстар өсімінің жылдық қарқыны;

G_CON – 2005 жылғы тұрақты бағалармен Қазақстанда мемлекеттік басқару органдарының тұтынуына арналған шығыстар өсімінің жылдық қарқыны;

USD_KZT(-1) – АҚШ долларының теңгеге айырбастау бағамы өсімінің жылдық қарқыны.

Регрессия теңдеуі тауарлар мен қызметтер импортының және үй шаруашылықтарын тұтынудың арасында айқын оң статистикалық маңызды өзара байланыс бар екенін көрсетеді. Үй шаруашылықтарының тауарлар мен қызметтерді тұтынуына арналған шығыстар деңгейінің жалпы ұлғаюы елдің ішіндегі өндірілетін өнім деңгейінің ұлғаюына ғана емес, сондай-ақ импорттың өсуіне де ықпал етеді. Осы өзара байланыс азық-түлік емес тұтыну тауарларының құрылымындағы импорттың жоғары үлесімен түсіндіріледі. Тауарлар мен қызметтер импортындағы тағы бір маңызды фактор – мемлекеттік басқару органдарының тұтынуына арналған шығыстар болып табылады. Осы статистикалық маңызды оң өзара байланыс мемлекеттік органдардың қажеттілігіне арналған тауарлар мен қызметтер импортымен түсіндіріледі. Теңдеудегі тауарлар мен қызметтердің нақты импортына ықпал ететін үшінші маңызды (7) фактор – АҚШ долларының теңгеге қатысты айырбастау бағамы болып табылады. Айырбастау бағамы мен импорттың теріс өзара байланысы теңгенің АҚШ долларына айырбастау бағамының әлсіреуі бәсекелес елдермен салыстырғанда жергілікті өндіріс тауарларының бәсекеге қабілеттілігінің өскенін растайды. Осылайша, импорттық өнім өзге тең жағдайларда отандық өндіріс тауарларымен салыстырғанда қымбат болады да, экономикалық агенттер субституттар болған кезде артықшылық беруді жергілікті өнімді тұтыну жағына қарай өзгерте алады.

3-блок. Инфляциялық процестер

Осы блок Қазақстанда инфляцияны болжамдық бағалауды айқындауға бағытталған, бұл ретте блоктың негізгі теңдеуі тұтыну бағалары индексінің динамикасын үлгілеу теңдеуі болып табылады.

Инфляцияны бақылау – ақша-кредит саясатының басты мақсаты болып табылады. Бұл бақыланбайтын инфляцияның шаруашылық процестің дамуына және әлеуметтік-экономикалық жағдайларға жағымсыз әсер ететініне байланысты. Мәселен, инфляцияның жоғары қарқыны тұтынудың қысқаруына әкеп соқтырады, сондай-ақ экономикадағы белгісіздіктердің үдей түсуінің себеп болады, соның салдарынан инвестициялар мен өндірістің өсуі шектеледі.

Инфляцияны бақылау мақсатында экономикадағы бағалардың өзгеруін болжау қажет. Инфляцияны болжаудың көптеген әдістері, оның ішінде Филипс ауытқымасының көмегімен құрылған, жұмыссыздық деңгейі мен инфляция деңгейінің арасындағы кері өзара байланысты білдіретін өзгешеліктері болады. Басқаша айтқанда, жұмыссыздықтың төмендеуі (яғни, жұмыспен қамту деңгейінің артуы) инфляцияның жоғары қарқынымен арақатынас орнатады.

Іс жүзінде инфляцияны жұмыссыздық жөніндегі деректер негізінде ғана болжау қиын, сондықтан Филипс ауытқымасы басқа ықтимал ықпалдарды ескеру үшін

түрлендіріледі. KazMod-2015 осы блогында инфляция болжамы жалақының ықтимал өсуін және ІЖӨ алшақтығын айқындау мақсатында өнімнің бір бірлігіне есептегенде айырбастау бағамын, еңбек шығынын көшіру тиімділігін айқындау мақсатында сауда жағдайлары кіретін түрлендірілген Филипс ауытқымасының көмегімен жасалады. Төменде Қазақстанда инфляциялық процестерді үлгілеуге арналған теңдеуді бағалау нәтижелері келтіріледі:

$$\text{CPI} = 0.69*\text{CPI}(-1) + 0.60*\text{GDP_GAP} + 0.03*\text{TOT}(-3) + 0.14*\text{M3}(-4) + 0.24*\text{ULC}(-3), \quad (8)$$

t-stat (1,95) (4,74) (4,08) (9,28) (5,26)

R² = 0,89,

мұндағы CPI – Қазақстанда тұтыну бағаларының тоқсандық индексі өзгеруінің жылдық қарқыны;

CPI (-1) – 1 тоқсанға кешігумен Қазақстанда тұтыну бағаларының тоқсандық индексі өзгеруінің жылдық қарқыны;

TOT(-3) – 3 тоқсанға кешігумен Қазақстанда тоқсандық сауда жағдайларының жылдық өзгеруі,

ULC(-3) – 3 тоқсанға кешігумен өнімнің бір бірлігіне есептегенде жұмыс күшіне орташа тоқсандық шығындардың жылдық өзгеруі,

M3(-4) – 4 тоқсанға кешігумен тоқсандық ақша массасының (M3 ақша агрегаты) жылдық өзгеруі,

GDP_GAP – шығару алшақтығы.

Теңдеуде көрсетілгендей (8), айнымалы шамалар кезіндегі барлық бағаланған коэффициенттер – статистикалық маңызды болып табылады, ал тәуелді айнымалы шаманы түсіндіру факторларымен шақтау сапасы – 89%-ға тең.

Қазақстанда инфляциялық процестерді үлгілеуден алынған нәтижелерден елдегі инфляция деңгейінің өзгеру динамикасы көбінесе инфляция деңгейінің алдыңғы мәндеріне байланысты болады, бұл бейімделме болжамдар теориясы тұрғысынан инфляциялық болжамдар сияқты сипатталатын инерциялықтың болуымен түсіндіріледі [9]. Мәселен, теңдеуге сәйкес (8) алдыңғы тоқсанда инфляция деңгейінің 1 п.т. өсуі келесі тоқсанда инфляция деңгейінің 0,69 п.т. өсуіне әкеп соқтырады.

Шығару алшақтығы ІЖӨ алшақтығы (GDP_GAP) ІЖӨ нақты деңгейінің оның әлеуетті мәніне қатынасы ретінде есептеледі, ол өз кезегінде Ходрик-Прескот бір өлшемдік фильтр негізінде есептеп шығарылған болатын. Оң шығару алшақтығы немесе нақты ІЖӨ-нің әлеуетті ІЖӨ-ден асып кетуі экономикадағы инфляциялық қысымды тудыратын жоғары сұранысты көрсетеді. Нақты шығару әлеуетті шығарудан аз болатын және шығару алшақтығы теріс болатын жағдай пайдаланылмаған өндірістік қуаттың және экономикадағы дефляциялық қысымның болуымен сипатталады [10]. Осы теориялық алғышарт бағаланған теңдеуден көрінеді (8), оған сәйкес Қазақстандағы шығару алшақтығының 1 п.т. өсуі инфляция деңгейінің 0,6 п.т. ұлғаюына әкеп соқтырады. Осындай эмпирикалық нәтиже ІЖӨ алшақтығы динамикасының қазақстандық экономика жағдайларындағы бағалары деңгейінің өзгеруі үшін маңыздылығын растайды.

TOT көрсеткіші тоқсандық экспорттық бағалардың импорттық бағаларға қатынасы өсімінің жылдық қарқыны ретінде есептелген. Осы көрсеткіш Қазақстан үшін сыртқы экономикалық сауда жағдайларын көрсетеді, ал оның оң өсімі импорттық тауарлар мен қызметтер бағасының өсу қарқынымен салыстырғанда экспорттық тауарлар мен қызметтер бағасының озып өсу қарқынын білдіреді. Осындай жағдай ұлттық валютаның құнсыздану салдарынан Қазақстанның сыртқы саудасының экспорттық құрамдас бөліктеріне деген сұраныстың өсу салдары болуы мүмкін, бұл ел ішіндегі инфляцияға қысымды туындатады [11]. Осы байланыс бағаланған теңдеуде көрсетілген (8), оған сәйкес сауда жағдайлары 1 п.т. өскенде ішкі инфляция үш тоқсаннан кейін 0,03 п.т. жоғарылайтын болады. Қазақстандағы инфляциялық процестер динамикасының теңдеуде айқындалған басқа факторлармен салыстырғанда сауда жағдайларының өзгеруіне икемдігі аз екенін атап өту қажет (8).

Инфляция үшін айтарлықтай маңызды фактор – ақша массасының көлемі сияқты монетарлық көрсеткіштің динамикасы болып табылады. Инфляцияның ақша теориясына сәйкес экономикадағы бағалар деңгейінің өсу себебі – ІЖӨ-нің нақты өсу қарқынынан асатын ақша ұсынысының шамадан тыс ұлғаюы болып табылады [12], басқаша айтқанда, ақша ұсынысының өсуі мен инфляцияның арасында оң байланыс бар. Теңдеуде (8) Қазақстан экономикасы үшін де осы оң байланыс көрсетілген. Мәселен, М3 көрсеткіші, яғни, Қазақстандағы ақша массасының өсу қарқынының көрсеткіші 1 п.т. ұлғайғанда инфляция төрт тоқсаннан кейін 0,14 п.т. ұлғаяды. Осы бағалау ауыспалы шамалардың өзара әрекет етуінің сандық сипатынан басқа ақша ұсынысы өзгеруінің экономикадағы инфляциялық процестерге кешігіп ықпал етуімен көрінетін ақша массасы мен инфляция арасындағы байланыстың сапалық жағына да көрсетеді.

Теңдеу бойынша бағалауларға сәйкес Қазақстандағы инфляцияның қосымша факторы (8) ретінде өнімнің бір бірлігіне есептегенде жұмыс күшіне шығындардың өзгеруін сипаттайтын ULC көрсеткіші болады. Іс жүзінде бұл индикатор номиналды ІЖӨ мөлшеріне бөлінген жұмыспен қамтылған халық санының орташа айлық жалақы шамасына көбейтіндісі ретінде есептеледі. Басқаша айтқанда, осы көрсеткіш еңбек тиімділігінің баламалы индикаторы болып табылады және экономикада қаншалықты жиынтық жалақының өндірілген өнімнің бір бірлігіне келетінін көрсетеді. Теориялық жағынан ULC пен инфляция динамикасының арасында күшті тікелей байланыс болады. Осы байланыстың экономикалық түсіндірмесі экономикадағы өндірілген өнімнің бір бірлігіне келетін жиынтық жалақының озып өсуі ақша ұсынысының ұлғаюына септігін тигізетінін білдіреді. Осыған байланысты бағаларға қысым туындайды, соның салдарынан инфляциялық процестер жылдамдауды көрсетеді [13]. Қазақстандық экономика жағдайы үшін осы байланыс расталады және теңдеуде (8) шығарудың бір бірлігіне есептегенде жұмыс күшіне жиынтық шығындар 1 п.т. өскен кезде тұтыну бағаларының индексі үш тоқсаннан кейін 0,24 п.т. ұлғаяды.

4-блок. Номиналды айырбастау бағамы мен сауда жағдайлары

KazMod 2015 шеңберінде монетарлық блок ақша-кредит саясаты режимінің Қазақстан экономикасында қалыптасқан құрылыммен өзара байланысын көрсетуі керек. Теңге бағамының еркін өзгеруі түсінілетін 2015 жылғы тамызда инфляциялық таргеттеу режиміне өтуге байланысты айырбастау бағамы өзгеруінің негізгі драйверлерін түсіну қажеттілігі бірінші кезекке шықты.

Қазақстан – экспортқа бағытталған ел, бұл ретте экспорт әртараптандырылмаған және ондағы негізгі үлесті 2015 жылғы 1 тоқсанда көмірсутекті шикізат алады – 65%. Әлсіз өңдеу өнеркәсібі отандық тұтынушы үшін сапалы және қажетті тауарлар көлемін қамтамасыз ете алмайды, осыған байланысты импортқа деген жоғары тәуелділік болады (2005-2014 жылдардағы тауар айналымындағы импорттың орташа үлесі – 42%).

Осы ерекшелік ескеріле отырып, сауда жағдайлары мен айырбастау бағамының арасындағы тәуелділік анықталды. Мәселен, жағымды сыртқы жағдайлар кезінде, негізгі экспорттық өнім бағалары импорт бағаларына қатысты өскенде елге шетел валютасының келуіне байланысты теңге нығаяды және керісінше.

Нақты тиімді айырбастау бағамының динамикасы теңгенің шамадан тыс нығаюын теңгеретін әсерді көрсетеді. Отандық тауар өндірушілер бәсекеге қабілеттілігін жоғалтатын теңгенің нығаю кезінде импорттық өнімнің өсуі байқалады. Бұл ретте сауда балансының нашарлау нәтижесінде теңгенің бағамына қысым ұлғаяды, бұл номиналды айырбастау бағамының құнсыздануынан көрінеді.

$$\begin{aligned} \text{DLOG(USDKZT_SA)} &= -0.19* \text{DLOG(TOT_SA)} + 0.14*(\text{REER_SA}(-3)-1)/1 + 0.004, & (9) \\ \text{t-stat} & \quad (4.11) \quad \quad \quad (2.48) \quad \quad \quad (0.09) \\ \text{R}^2 &= 0.29, \end{aligned}$$

мұндағы DLOG(USDKZT_SA) – теңгенің АҚШ долларына номиналды айырбастау бағамының тоқсандық өзгеру қарқыны;

DLOG(TOT_SA) – сауда жағдайлары индексінің тоқсандық өзгеруі;

(REER_SA(-3)-1)/1 – нақты тиімді айырбастау бағамының тепе-теңдік мәнінен алшақтығы.

5-блок. Ақша-кредит саясатының қағидалары

Әдебиетте ақша-кредит саясатының трансмиссиясы мен режиміне қарай ақша-кредит саясаты қағидаларының көптеген ерекшеліктері сипатталады. Біз базалық Тейлор қағидасына [14] тоқталамыз, ол жай нысанда инфляциялық таргеттеу режимін көрсетеді. Классикалық түрінде Тейлор қағидасы инфляцияның күтілетін деңгейінің әр түрлі болуының шығару мақсатына және алшақтығына тәуелділігін сипаттайды. Сонымен бірге қағида ақша массасы өсімінің көрсеткішін ендіру жолымен түрлендірілген болатын.

Экономикаға қатысты қағиданы бағалаулар бізге Қазақстан Республикасындағы ретроспективтік ақша-кредит саясаты туралы көрініс береді. Нәтижесінде, бағаланған параметрлер инфляциялық таргеттеу режимінде пайдалануға жарампауы мүмкін, өйткені ақша-кредит саясатының алдыңғы режимі тіркелген айырбастау бағамына негізделген болатын.

Теңдеуге Тейлор қағидасын бағалау ұсынылған (10), 7% деңгейде инфляция бойынша нысаналы көрсеткішпен ерекшеленеді. Алынған нәтижелер инфляция және шығару алшақтығы бойынша нысаналы көрсеткіштен ауытқу бойынша бағаланатын параметрлердің Тейлор ұсынған параметрлерден ерекшеленетінін куәландырады. Бұл факт орталық Банктің қағида ұсынатындай инфляция бойынша нысаналы көрсеткіштен ауытқуларға ден қоймағаны жөнінде жорамалдауға негіз береді. Перспективада біз орталық банк нысаналы көрсеткіштен инфляциядан ауытқуларға күштірек ден қояды деп ойлаймыз.

$$\text{REPO_SA} = 1.1 * ((\text{CPI_SA_0}(-3)-7)/7) + 0.7 * (((\text{GDP_SA_0}(-1)-\text{GDP_HP}(-1))/\text{GDP_HP}(-1))*100) - 28.9 * \text{DLOG}(\text{M3_SA}(-1)) + 4.2, \quad (10)$$

t-stat (0.9) (2.5) (4.8) (2.1)
R² = 0.19,

мұндағы REPO_SA – 1 күнге РЕПО мөлшерлемесі;

CPI_SA_0 – жылдық көрінісіндегі инфляция;

GDP_SA_0(-1)-GDP_HP(-1)/GDP_HP(-1)*100 – шығару алшақтығы;

M3_SA – ақша массасы.

Базалық мөлшерлеменің кредиттеу бойынша мөлшерлемелерге қалай ықпал еткенін түсіну үшін инфляциялық таргеттеу режиміне өткенге дейін және одан кейін трансмиссия арнасын бағалау жүргізілді.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша 2014 жылға дейінгі кезеңде пайыздық арнаның әлсіз жұмыс істегені расталды. Қателерді түзетудің құрылған үлгісі (11) бір күндік РЕПО мөлшерлемесі мен кредиттер бойынша мөлшерлемелер арасындағы қысқамерзімді өзара байланысты да, сондай-ақ коинтеграциялық теңдеудегі ұзақмерзімді өзара байланысты да назарға алады. Алынған детерминация көрсеткіші 2008 – 2014 жылдар аралығындағы кезеңдегі әлсіз трансмиссия туралы куәландырады. Бұл Қазақстанда осы кезеңдегі әлсіз пайыздық арнаның салдары болуы мүмкін.

$$\text{D}(\text{L}(\text{RATE})) = -0.01 * \text{D}(\text{L}(\text{TONIA}(-1))) + 0.3 * \text{D}(\text{L}(\text{RATE}(-1))) - 0.8 * [\text{L}(\text{RATE}(-1)) - (0.01 * \text{L}(\text{TONIA}(-2)) + 0.3 + 0.9 * \text{L}(\text{RATE}(-2)))] \quad (11)$$

t-stat (0.03) (0.87) (0.06)
R² = 0.18,

мұндағы D(L(RATE)) – экономикадағы кредиттер бойынша мөлшерлеме логарифмдерінің айырмасы;

(L(RATE)) – экономикадағы кредиттер бойынша мөлшерлеме логарифмі;

D(L(TONIA)) – 1 күнге РЕПО бойынша мөлшерлеме логарифмдерінің айырмасы;

(L(TONIA)) – 1 күнге РЕПО бойынша мөлшерлеме логарифмі.

Сонымен бірге, 2015 – 2016 жылғы наурыз аралығындағы кезеңде осыған ұқсас талдау зерттелетін айнымалы шамалар арасында өзара байланыс болатынын көрсетті (12).

Детерминация коэффициенті 18%-дан 77%-ға дейін өсті. Бағалауларға сәйкес кредиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелердің маңызды инерциялық құрамдас бөлігі болады. Бір күндік РЕПО мөлшерлемесі 1 п.т. ұлғайғанда ұлттық валютадағы кредиттер бойынша мөлшерлемелер белгілі бір ықтималдық үлесімен 0,09 п.т. ұлғаяды. Ортамерзімді кезеңде базалық пайыздық мөлшерлеменің өсуі агенттер оңтайлы түсінік тұрғысынан оның төмендеуін күтетін болғандықтан кредиттер бойынша мөлшерлемелердің төмендеуіне алып келеді.

$$D(L(RATE)) = 0.09 * D(L(TONIA(-1))) + 0.33 * D(L(RATE(-1))) - 1.24 * [(L(RATE(-1)) - (0.09 * L(TONIA(-2))) + 2.2 + 0.09 * L(RATE(-2)))] \quad (12)$$

t-stat (3.37) (1.94) (4.19)

$$R^2 = 0.77,$$

мұндағы $D(L(RATE))$ – экономикадағы кредиттер бойынша мөлшерлеме логарифмдерінің айырмасы;

$(L(RATE))$ – экономикадағы кредиттер бойынша мөлшерлеме логарифмі;

$D(L(TONIA))$ – 1 күнге РЕПО бойынша мөлшерлеме логарифмдерінің айырмасы;

$(L(TONIA))$ – 1 күнге РЕПО бойынша мөлшерлеме логарифмі.

Осылайша, 2015 – 2016 жылғы наурыз аралығындағы кезеңде ақша-кредит саясатының трансмиссиялық тетігінде пайыздық арна рөлінің күшейгені байқалды. Мұнан былайғы мақсатқа бағытталған пайыздық саясат кезінде Қазақстан экономикасында пайыздық арна рөлінің күшеюін күтеміз.

Осылайша, алынған KazMod-2015 Қазақстан экономикасының шағын макроэкономикалық үлгісі KazMOD құрылымдық үлгісінің әлдеқашан классикалық болып қалған қайта ерекшелендірілген және жаңартылған нұсқасы болып табылады. Жаңа үлгі экономикада әлдеқашан тұрақтанған байланыстарды зерделеуге, сондай-ақ әр түрлі параметрлердің құрылымдық айқындалған өзара байланыстары негізінде сыртқы экономикалық конъюнктура дамуының сценарийлік нұсқаларына қарай негізгі макроэкономикалық көрсеткіштердің динамикасын талдауға мүмкіндік береді. Ұсынылған үлгінің негізгі артықшылығы – теңдеулер түрінде ұсынылған макроэкономикалық параметрлердің үлгіленген байланыстарының оңай түсіндіріледі және экономикалық теория тұрғысынан интуитивтік түсінікті. KazMod-2015 үлгісімен жұмыс шеңберіндегі мұнан былайғы міндеттер – кірме факторларды барынша эндогендеу, түсіндіретін айнымалы шамаларды бағалаулардың дәлдігін арттыру және бюджет-салық саясаты, халықаралық резервтер және басқалар сияқты жаңа блоктарды қосу мүмкіндіктерін қарау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ұлттық Шоттар Жүйесі 2008, <http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf>;
2. Solow, R. A Contribution to the Theory of Economic Growth, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 70, No. 1. (Feb., 1956), pp. 65-94;
3. Пономарева Е.А., Божечкова А.В., Кнобель А.Ю. (2012). Факторы экономического роста. Научно-технический прогресс. Москва;
4. Кирилук И.Л. Динамика отдачи факторов производства в российской экономике с 1995 по 2011 гг., Феномен возрастающей отдачи в экономике и политике России. С. 73-106;
5. Конурбаева Б.М. (2005). Денежно-кредитная политика и трансмиссионный механизм, Экономическое обозрение, №2, 2-14;
6. Çeliku E., Kristo E., Voka M. (2009). «Modelling the quarterly GDP - role of economic and surveys indicators». Bank of Albania;
7. Zeng L. (2011). Evaluating GDP Forecasting Models for Korea. IMF Working Paper, Asia and Pacific Department;

-
8. Andrei E-A., Bugudui E. (2011). *Econometric Modeling of GDP Time Series*. Bucharest, pp. 1–8;
 9. Kiley M. (2009). *Inflation Expectations, Uncertainty, the Phillips Curve, and Monetary Policy*. Finance and Economics Discussion Series Divisions of Research & Statistics and Monetary Affairs Federal Reserve Board, Washington, D.C.;
 10. Мекенбаева К. (2016). Концепция разрыва выпуска и его оценка по данным опросов предприятий реального сектора экономики. *Экономическое Обозрение Национального Банка Республики Казахстан*, №1;
 11. Gruen D., Dwyer J. (1995). *Are terms of trade rises inflationary?* Economic Research Department, Reserve Bank of Australia;
 12. Frain, J.C. (2004). *Inflation and money growth: evidence from a multi-country dataset*, *The Economic and Social Review* 35, 251–266;
 13. Duesenberry, J. (1950). *The Mechanics of Inflation*. *Review of Economics and Statistics*, Vol. 32, pp. 144–49;
 14. John B. Taylor (1993). *Discretion versus policy rules in practice*. Stanford; Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy 39, P. 195-214.

Ел экономикасындағы тұтынушылық кредиттеудің рөлі

Тулегенов Е.М. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Қостанай филиалының бас маман – экономисі.

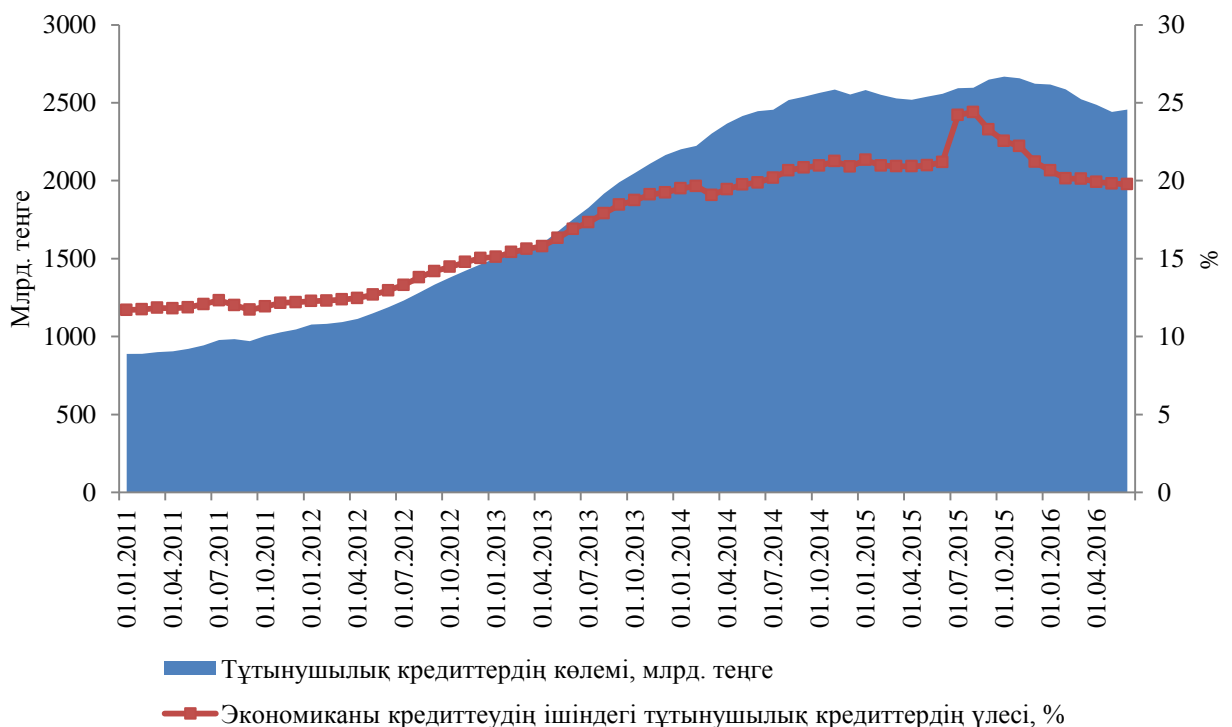
Тұтынуды ынталандыру, сәйкесінше, қызметтер мен тауарлар өндірісін өсіру үшін тиімді құрал болғандықтан, дамыған елдерде тұтынушылық несиелендіру ел экономикасында маңызды орын алады. Ал олар бойынша тұтынушылық қарыздар және мерзімі өткен берешектер көлемінің көрсеткіштері орталық банктердің ақша-кредит саясатын түзетулерге индикатор болып қызмет етеді. Осы мақалада екінші деңгейдегі банктермен берілетін тұтынушылық кредиттердің Қазақстанның экономикасына әсер ету дәрежесін қараймыз, және шетелдің бір қатар елдерімен салыстырмалы талдау жүргіземіз.

Тұтынушылық кредит – бұл кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырумен байланысты емес, тауарларды, жұмыстарды және қызметтерді сатып алу үшін жеке тұлғаларға ұсынылған несиелер [1]. Іс жүзінде, негізінен тұрмыстық техниканы және автомобилдерді несиелеуге сатып алу, сонымен қатар жедел қажеттерге (үйлену тойларын өткізу, пәтерді жөндеу, саяхаттар және басқалары) ақшалай қаржыны алу.

Қазақстандағы екінші деңгейдегі банктер экономикасында несиелер соңғы бес жылда 2011 жылғы 1 қаңтар жағдайына 7 592 млрд. теңгеден 2016 ж. 1 маусым жағдайы бойынша 12 428 млрд. теңгеге дейін 1,6 есе өсті. Тұтынушылық несиелердің (ипотекалық қарыздарды есептемегенде) көлемі болса осы кезеңде 888 млрд. теңгеден 2 456 млрд. теңгеге дейін 2,8 есе өсті [2].

1 сурет

Тұтынушылық несиелендірудің динамикасы

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

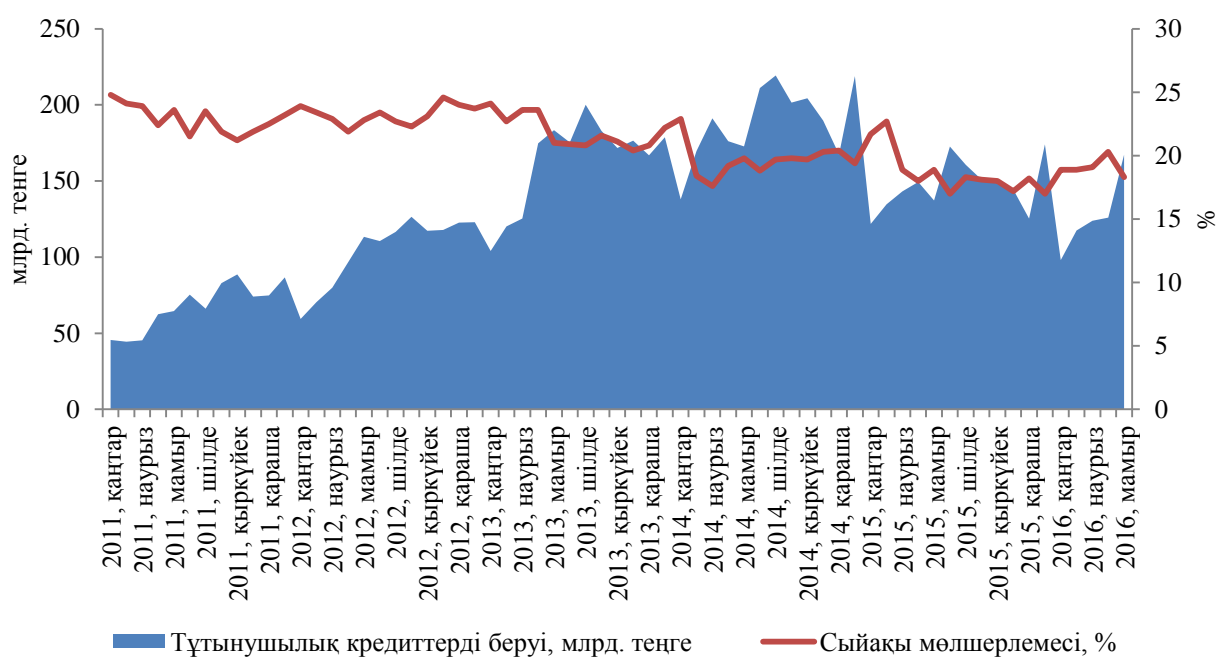
Осылайша, Қазақстан экономикасына берілген банктік несиелердің жалпы көлемінде (қаржы компанияларына және үкімет ұйымдарына қарыздарды есептемегенде) тұтынушылық қарыздардың үлесі 2011 жылдың басынан 2016 жылғы 1 маусым аралығында ақырындап 12% бастап 20% дейін өсті [2]. Бұл көрсеткіш 2016 жылдың 1

маусымына Еуропалық одақта барлығы 6% құрайды, Ресей Федерациясында - 11%, Америка Құрама Штаттарында (бұдан ары АҚШ)¹ - 11%, Канадада² - 19% [3] – [6]. Яғни, шет елдермен салыстырғанда Қазақстан кредиттік портфеліндегі тұтынушылық кредиттер үлесі бойынша алдыда тұр, дегенмен бұл нәтиже корпоративтік қарызгерлерді несиелендіруі төмендеуімен байланысты.

Сонымен қатар, жоғары сыйақы мөлшерлемеріне қарамастан, тауарлар мен қызметтерді несиеге сатып алу халық үшін қалыпты іске айналды. Мысалы, егер 2011 жылы 811 млрд. теңге сомасында несиелер берілсе, 2014 жылы 3 есе көбірек – 2260 млрд. теңге. Аталған секторда несиелік тәуекелді азайту үшін Қазақстан Ұлттық Банкімен 2014 жылы банктердің қамсыздандырылмаған тұтынушылық қарыздар көлемінің өсімі 30% дейін шектеу енгізіліп, және қарыз алушыға қарызды жүктеу коэффициенті табыстың көлемінен 50% дейін өлшемінде белгіленді. Банктерде, экономика субъектілері ұлттық валютаның құнсыздануын күтуімен байланысты, теңгелік өтімділік азайуын есепке ала отырып, және импорт тауарларына елеулі баға өсіміне байланысты, сондай-ақ тұтынушылық несиелерге қол жетімділік төмендеді. Нәтижесінде, тұтынушылық қарыздарды беру деңгейі 2015 жылы 22% төмендеп, 1765 млрд. теңгені құрады [2]. Маусымдар арасында, тұтынушылық несиелендірудің шыңы шілде, тамыз және желтоқсан айларына келеді.

2 сурет

Тұтынушылық кредиттерді беру динамикасы

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Берілген тұтынушылық несиелер бойынша орташа өлшемделген сыйақы мөлшерлемесі өткен бес жылда айтарлықтай төмендеді 2011 жылы 22,7% бастап 2015 жылы 18,5% дейін, алайда, бұл барлық берілген экономика қарыздар бойынша орташа көрсеткіштен 4,2 пайыздық пунктке жоғары [2]. Сондықтан, банктер үшін осы өнім ең тиімді болып табылады. Дегенмен, атап өту керек, тұтынушылық қарыздарға сұраныс икемді, және әрбір банктік мөлшерлеменің өсуі несиелендірудің деңгейінің төмендеуіне әкеледі (2 сурет). Әсіресе, бұл девальвация күтуінің күшейуі уақытында байқалады (қаңтар-ақпан).

¹ Банктік емес тұтынушылық қарыздарды қоса есептегенде – 15%

² Канадада 2016 жылғы 1 мамыр жағдайына

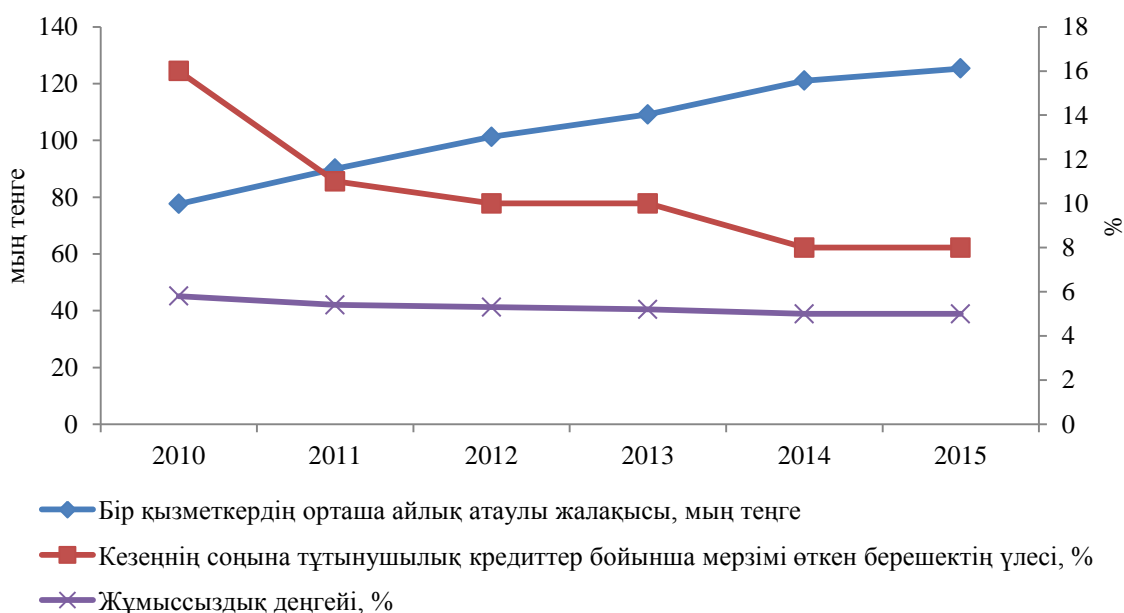
Тұтынушылық несиелендіруде жоғары кредиттік тәуекелі бар, жеке тұлғалар кенттен төлем қабілеттілігін жоғалтуы мүмкін, әртүрлі себептерге байланысты: ауыру, жұмыс орнын жоғалту (штатты қысқарту) немесе жай ғана өзінің қаржы мүмкіндіктерін оңтайлы есептемеу. Осыған байланысты, банктер клиенттердің төлем қабілеттілігін бағалау жүйесіне ерекше көңіл бөледі. Қарыз алуға өтінімді қарау жылдамдығы қарыз алушылармен жоғары бағаланады, банк үшін де бұл өте маңызды. Тұтынушылық қарыздардың көлемі шағын болғандықтан, негізінен 300 мыңнан 1 миллион теңгеге дейін, қарыз берушіге жоғары деңгейдегі пайдаға жету үшін беру көлемін ұлғайту қажет.

Мерзімі өткен берешек үлесі банктік тұтынушылық несиелер бойынша берешектің жалпы көлемінде соңғы 5 жылда 7 пайыздық пунктке төмендеді, 2011 жылдың басындағы 16% 2016 жылғы 1 маусымда 9% дейін. Ақшалай түрде бұл 233 млрд. теңгені құрайды, немесе мерзімі өткен берешектің жалпы көлемінде 22% (1 058 млрд. теңге) [2]. Салыстырғанда, АҚШ-да S&P/Exregion тұтынушылық несиелер бойынша төлеуге қабілетсіз туралы индекс (АҚШ бес ірі қалалары бойынша) 2016 жылғы мамыр жағдайы бойынша барлығы 0,81% құрайды [7].

Қазақстанда мерзімі өткен тұтынушылық берешек деңгейінің төмендеуі, мемлекеттік органдар мен банктер тарапынан сәйкес жұмыстан басқа, орташа жалақының 60% жоғарлауы да әсер етті, 2010 жылы 78 мың теңгеден 2015 жылы 125 мың теңге дейін, себебі тұтынушылық несиелер бойынша қарыз алушылардың басым бөлігі жұмыспен қамтылған халық болып табылады. Сондай-ақ, осы кезеңде жұмыссыздық деңгейі 0,8 пайыздық пунктке төмендеп, осы уақытта 5% құрайды [8]. Шетелдік экономистер несиені төлеу бойынша міндетемелердің бар болуы азаматтардың еңбекке және жұмыс орнын сақтауға ынталандырады деп есептейді.

3 сурет

Мерзімі өткен берешектің динамикасы

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігінің Статистика бойынша Комитеті

Мемлекет жағынан, тұтынушылық несиелендірудің негізгі рөлі осы елдің эконикасында өндірілген тауарлар мен қызметтерге халықтың ішкі сұранысына дем беру болып табылады. Теория бойынша, тұтынушылық қарыздар ақша айналымының циклын жылдамдату, экономиканың, бәрінен бұрын, өндіруші секторының өсуін ынталандыру және халықтың әл ауқатын жақсарту болса керек. Мысалы, қазақстандық автоөндірушілерге жеңілдікпен автонесиелендіру бағдарламасы айтарлық қолдау

көрсетеді. Қазақстан даму банкі желісі бойынша Ұлттық қордан бөлінген 26 миллиард теңгенің, 2016 жылғы 30 маусым жағдайы бойынша 91% игерілді [9]. Атап өту керек, дегенмен елімізде құрастырылған автокөлік құнының «ең үлкен» үлесі шет елден келген қосалқы бөлшектерден тұрады. Жалпы Қазақстанда әзірше тұтынушылық несиелендіру отандық өндірушілердің шағын сегментінің өсуін ынталандыруы мүмкін. Ал басқа тұтынушылық несиелермен қаржыландырылатын салалар (тұрмыстық және компьютерлік техника, туристік қызметтер және басқалары), іс жүзінде толығымен импортқа тәуелді.

Қазақстан үшін Беларусьтің тәжірибесі қызықты болуы мүмкін, 2009-2010 жылдары отанда өндірілген тұтынушылық тауарларды сатып алу үшін табысы аз азаматтарға тұтынушылық несиелендіруді жеңілдікпен ұсыну бағдарламасы жүзеге асырылды. Бағдарлама халық арасында үлкен сұранысқа ие болып, белорусстық тауарлар өндірісінің өсуіне себепші болды [10]. Мысалы, бізде осы мақсаттарда отандық өндіріс өнімдері жиһаздарды, тұрмыстық техниканы сатып алуға, курорттық-санаториялық емдеуге, және өзінің қосалқы шаруашылығын дамытуға жеңілдікпен несиелендіруді жүзеге асыруға болатын еді.

Дамыған елдерде жағдай өзгеше, тауарлар мен қызметтер өндірісі мен оның тұтынуымен арасында тікелей тәуелділік бар. Мысалы, АҚШ-да тұтынушылық несиелендіру статистикасы, өнеркәсіптік өндіріс және өндірістік күшті пайдалану туралы мәліметтерімен қатар, негізгі экономикалық көрсеткішке жатады (Principal Economic Indicators). Өндіріс пен тұтынушы арасындағы тығыз қарым-қатынас, тұтынушылық қарыздардың қолжетімділігін арттыру арқылы ел экономикасының өсуіне жағдай жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, мысалы, 2008 жылғы қаржы дағдарысы салдарынан АҚШ-да несиелердің қолжетімділігі күрт төмендеді, және 2009 жылы АҚШ-да өнеркәсіп өндірісінің индексі 87 пунктке дейін, сонымен қатар тұтынушылық ұзақ пайдалану тауарларының (Durable consumer goods) өндірісі 79 пунктке дейін төмендеді. Ішкі сұранысты қолдау мақсатында АҚШ-тың федералдық қоры бойынша мөлшерлемесі 2007 жылдың ортасында 5,25% бастап 2008 жылдың аяғында 0,15% дейін ақырындап төмендеп, осы күнге дейін 1% асқан жоқ. Осы әрекеттер елде тұтынушылық қарыздардың қолжетімділігін жоғарлатты, және соңғы 9 жылда олардың көлемі 43% өсті, ал өнеркәсіп өндірісі индексі 100 пунктке ақырындап оралып, 2012 жылдың қазан айынан 100 пунктінен төмен түскен жоқ (2016 ж. 01.06. тұтынушылық тауарларды ұзақ пайдалану өндірісінің индексі -115,95) [5]. Осымен бірге АҚШ-ың жалпы ішкі өнімі 2009 жылдан бастап 24,5% ұлғайды [11]. Мұндай шаралар Еуропалық орталық банкімен, Англия банкімен, Япония банкімен және басқа елдердің реттеушілерімен қолданылды [12].

Жалпы, дамыған елдерде тұтынушылық нарықтағы жағдайды зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді. Халық арасында ауқымды сауалнама жүргізіп, ірі сатып алу жасау ниеттері мен олардың қаржы мүмкіндіктері туралы халықтың көңіл-күйін білдіретін, әртүрлі индекстерді анықтап, басып шығарады. Мысалы, Conference Board (Consumer Confidence Index of The Conference Board, CCI CO) зерттеу ұйымының тұтынушылық сенім индексі, Мичиган университетінің (Consumer sentiment index, ICS немесе The consumer confidence index, MCSI) тұтынушылық көңіл-күй индексі, АҚШ-да Bloomberg (Bloomberg's Consumer Comfort Index, COMF) тұтынушылық жай индексі, Ресей Федерациясында тұтынушылық сенімділік индексі және басқалары. Айта кету керек, The Nielsen Company зерттеу ұйымы 2016 жылғы 1 тоқсанынан бастап тұтынушылық сенімділік индексін есептеу үшін Қазақстанда қосты, ол болашақта еңбекпен қамтуға қатысты көңіл-күйді, жеке қаржылық жағдайын және сатып алушылардың жұмысауға дайындығын көрсетеді. Әзірше бізде ол 73 пунктке тең, салыстырсақ, Украинада – 46, Ресейде – 63, Қытайда – 105, АҚШ-да – 110, зерттелген барлық 63 ел бойынша орташа – 98. 100 пункттен төмен көрсеткіш тұтынушылардың пессимистік көңіл-күйін білдіреді [13].

Сонымен қатар, батыс экономикасының, Қазақстаннан айырмашылығы, кредиттік карточкасы арқылы тұтынушылық қарыздарды беру кең таралған. АҚШ-да 2016 жылғы 1 маусымға банктік тұтынушылық қарыздар арасында олардың үлесі 51,4% құрайды. Банктер үшін бұл тиімді, өйткені бөлімшелерді, қызметкерлерді ұстауға, қасалық операцияларды жүргізуге, өтінімдерді қарауға шығыстарын үнемдейді, ал тұтынушылар

несие ресімдеуге қосымша уақытын жұмсамайды. Алайда, кредиттік карточкалары арқылы қарыздар мөлшерлемесі орташа көрсеткіштен жоғары. Қазақстанда бұл банктік өнім жаңа ғана дамып келеді. Әзірше соңғы бес жылда несие карточкаларының саны 247 мың бірлікке өскенін ғана айтуға болады (2016 жылғы 1 маусымына айналымда барлығы – 2 355 мың бірлік), және несие лимитімен (және алдын ала төленген) дебеттік карталардың саны 2011 жылғы 1 маусымға 300 мыңнан 2016 жылғы 1 маусымға 1286 мың бірлікке дейін 4 есе өсті [2].

Және соңында, әлеуметтік аспект ретінде, халықты қаржылай сауаттандырудың өсуін ынталандыруға тұтынушылық несиелендірудің рөлін бөліп айтуға болады. Тиісті ақпараттық жұмыстар жүргізу кезінде қаржы ұйымдарының және қарыз алушылардың қаржы облысында өз құқықтарын білу мүдделері, кредиттік тәуекелін төмендетеді және нарық қатысушыларының арасындағы сенімділікті жоғарлатады.

Қорытындыда келесі тұжырым жасауға болады: тұтынушылық кредиттеу Қазақстан экономикасында әзірше халық үшін қосымша ақша көзі және несие ұйымдары үшін кіріс құралы рөлімен шектеледі. Экономиканың өсуін ынталандыру функциясы, қарызға алынған қаржыға сатып алынатын тауарлар мен қызметтердің көлемінде импорт үлесі жоғары болғандықтан, әзірше ішінара жұмыс істейді. Осыған байланысты, мемлекетке макроэкономикалық деңгейлерге жету және жалпы қоғамның әл-ауқатын көтеру мақсатында отандық өндірістегі тауарлар мен қызметтерді сатып алуға жеңілдікпен тұтынушылық несиелендірудің тиімділігіне көңіл бөлуі жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі Басқармасының 2007 жылғы 23 ақпандағы № 49 қаулысымен бекітілген Кредиттеу жөніндегі құжаттамасын жүргізу ережесі;
2. Қазақстан Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетендері, (<http://www.nationalbank.kz/>);
3. Еуропалық Орталық Банкінің статистикалық бюллетендері, (<http://sdw.ecb.europa.eu/>);
4. Ресей Банкінің статистикалық бюллетендері, (<http://www.cbr.ru/>);
5. АҚШ Федералдық резерв жүйесінің статистикалық бюллетендері, (<https://www.federalreserve.gov/>);
6. Канада Банкінің статистикалық бюллетендері, (<http://www.bankofcanada.ca/>);
7. S&P/EXPERIAN consumer credit default indices, (<http://us.spindices.com/indices/specialty/sp-experian-consumer-credit-default-composite-index>);
8. Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері, (<http://stat.gov.kz/>);
9. «Информация о подтвержденных заявках на получение займа в рамках Программы льготного автокредитования» (2016), (<http://www.kdb.kz/ru/press-center/news/4094/>);
10. «Льготные, потребительские кредиты» (2010), (<http://infobank.by/ljgotnye-potrebiteljskie-kredity/>);
11. United States GDP Growth Rate, (<http://www.tradingeconomics.com/>);
12. Kimberly Beaton (2009), «Credit Constraints and Consumer Spending», Bank of Canada Working Paper 2009-25, (<http://www.bankofcanada.ca/wp-content/uploads/2010/02/wp09-25.pdf>);
13. «Consumer confidence, concerns and spending intentions around the world», (1-2016), (<http://www.nielsen.com/content/dam/niensenglobal/kr/docs/global-report/2016/nielsen-q1-2016-global-consumer-confidence-report.pdf>).

Қазақстандағы ресурс молшылығының парадоксы

Байділданова Ш.С. – Ұлттық Банктің Зерттеулер және статистика департаменті монетарлық зерттеулер басқармасының бас маман-талдаушысы.

Соңғы төрт он жылдықта табиғи ресурстарға бай елдер орташа алғанда табиғи ресурстары жоқ елдерге қарағанда неғұрлым төмен экономикалық өсуді басынан кешірді. Табиғи ресурстары жоқ Сингапур және Оңтүстік Корея экономикалық дамуы жағынан бай мұнай қорлары бар Мексикадан, Ресейден, Венесуэладан және Нигериядан асып кетті. Бұл ретте шикізатты экспорттаушы елдердегі төмен экономикалық өсу ғана емес, сол сияқты осы елдер ерекшеленетін өзгермелілік негізгі өзгешелік болып табылады. Нигерия мен Венесуэланы сондай-ақ шикізатты ірі экспорттаушылар болып табылатын Норвегия, Канада және Австралиямен салыстыруға болады. Неге кейбір мұнай өндіруші елдерде экономикалық өсу байқалса, ал басқа елдерде – тоқырау байқалады [1]? «Голландық сырқат» сияқты осы құбылысты стандартты түсіндіруден басқа, шетелдік сарапшылар оны неғұрлым кең мағынада – «мұнай қарғысы» немесе «молшылық парадоксы» деп атауды ұсынды. Осы мақалада молшылық парадоксының негізгі өлшемшарттары және оны жою үшін қажетті шаралар қарастырылған.

Қазақстан кеңес дәуірінен кейінгі елдер арасында мұнай қорлары және оны өндіру бойынша екінші орында тұр, мұнай-газ секторынан түсімдер елдің фискалды кірістерінің 50%-ға жуығын құрайды, Қазақстанның құндық көрсетудегі экспортының жалпы көлемінің 60%-ға жуығын мұнай және газ конденсатының экспорты құрайды. Ірі мұнай-газ секторы ұлттық экономиканың дамуына ықпал етті, ал мұнай бағасының жылдам өсуі елге жүргізілген реформалардың басымдықтарын пайдалануға көмегін тигізді, осының нәтижесінде экономиканың өсу қарқыны 2000 жылдан бастап 2015 жылдар аралығындағы кезеңде бір жылда 7,3%-ды құрады [2].

Алайда соңғы екі жылда мұнай бағасының күрт құлдырауы Қазақстан экономикасы үшін айтарлықтай күйзеліс болып табылады. Мұнайдың төмен бағасының сақталуы экономикалық өсудің баяулауына, экспорттық кірістердің төмендеуіне, ұлттық валютаның әлсіреуіне, инфляция деңгейінің артуына және Қазақстан экономикасындағы басқа проблемаларға әкеп соқтырды.

Қазақстан неге минералды-шикізат ресурстарының айтарлықтай қорына ие бола отырып осындай сын-қатерлерге ұшырады? Табиғи ресурстардың болуы қазақстандық экономика үшін басымдық па немесе ресурстық кедергі ме? Осының анықтау үшін мақалада шикізат тауарларын өндіруші елдердің экономикалық даму деңгейі бойынша ресурстық жағынан «кедей» деп аталатын мемлекеттерден неге кейін қалып отырғандығының кейбір себептері қарастырылған.

Институционалдық негіз

Мемлекеттік институттар жұмысының сапасы мен экономикалық өсуі арасындағы оң өзара байланыстың бар екендігін растайтын бірқатар эмпирикалық зерттеулер бар [3]. Меншік құқығын қорғаудың неғұрлым дамыған институттары бар және сыбайлас жемқорлықтың деңгейі төмен елдерде табиғи ресурстардың болуы экономиканың жылдам дамуына әсер етеді [4].

Керісінше, меншік құқығын қорғаудың деңгейі төмен және сыбайлас жемқорлықтың деңгейі жоғары елдерде табиғи ресурстар қорының болуы өсуге кедергі келтіруі мүмкін. Бұл елдердегі бай шикізат базасы жыртқыштықты, рента үшін таласты және экономика үшін зиян болып табылатын іріткі салатын басқа қызмет түрлерін ынталандыруы мүмкін.

**Институттардың сапасы және сыбайлас
жемқорлықты қабылдау индексі**

<i>Ел</i>	<i>Институттар сапасын бағалау индексі</i>	<i>Рейтингтегі орны</i>	<i>Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі</i>	<i>Рейтингтегі орны</i>
Норвегия	0,9258	9	87	5
Ботсвана	0,6879	50	63	28
Қазақстан	0,4098	112	28	123
Ресей	0,3153	135	29	119
Нигерия	0,2426	161	26	136

Дереккөзі: Institutional Quality Index, 2014; Corruption Perceptions Index 2015

ЖӨ-нің 40%-ын алмасты өндіруден түсетін табыс құрайтын Ботсвана соңғы 40 жыл бойы экономика өсуінің ең жоғары қарқындарын көрсетіп отыр. Экономистер бұған мемлекеттік басқару институттарының транспарентті қызметі әсер етті деп санайды. Институттар сапасын бағалау индексіне және сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне сәйкес Ботсвана басқа африкандық елдер үшін үлгі болып табылады [5].

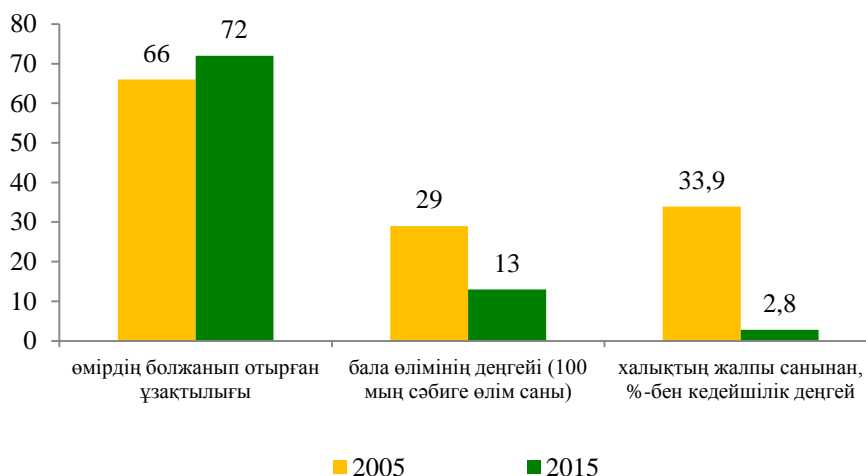
Норвегияда ең алдымен мемлекеттік институттар мұнай байлығын тиімді басқаруда маңызды рөл атқарды және мұнай секторының, сол сияқты елдің бүкіл экономикасының дамуына әсер етті. Норвегиямен байланысты жағдайда жақсы институционалдық базасы бар елдер үшін табиғи ресурстар басымдық болғандығы фактісін теріске шығаруға болмайды. Жоғарыда көрсетілген индекстерге сәйкес Норвегия сыбайлас жемқорлыққа аз жол берген әлемдегі ел болып табылады және мемлекеттік институттары әлемдегі ең тиімділер қатарына жатады [5].

Қазақстан бұл көрсеткіштер бойынша Норвегия мен Ботсванаға қарағанда төмен деңгейде қалып отыр, және Нигериядан айтарлықтай аса отырып шамамен Ресеймен бір деңгейде тұр (1 Кесте).

Адами дамудың төмен көрсеткіштері

Бай мұнай қорлары бар елдердің ресурстық жағынан «кедей» мемлекеттерден адами даму индексінің көрсеткіштері бойынша (кедейшілік, балалар өлімі, өмірінің ұзақтығы деңгейі) арта қалуы ресурстық молшылық парадоксын білдіретін тағы бір белгі болып табылады [6]. Бұл мұнай өндіруші елдер үкіметінің өндіруші сектордан басқа білікті мамандардың базасын қалыптастыру қажеттілігіне ден қоймауына байланысты, осының нәтижесінде қалған секторлар дамуы бойынша айтарлықтай кейін қалады. Оған қоса, мұнай секторында шетелдік жұмыс күші және неғұрлым қолжетімді шетелдік капитал пайдаланылады. Бұл шикізаттық экономикасы бар үкіметтердің қаражатты білім беруге инвестициялауға және ел халқының біліктілігін арттыруға жұмсау қажеттілігін дереу жүзеге асырмауына әкеледі. Бұл ретте дамудың келесі деңгейіне көшу – мысалы, шикізатты өндіруден оны өңдеуге көшу – жоғары білімді және білікті қызметкерлердің жеткілікті саны болмаса, мүмкін болмайды.

Қазақстанда адами даму индексінің кейбір негізгі көрсеткіштері

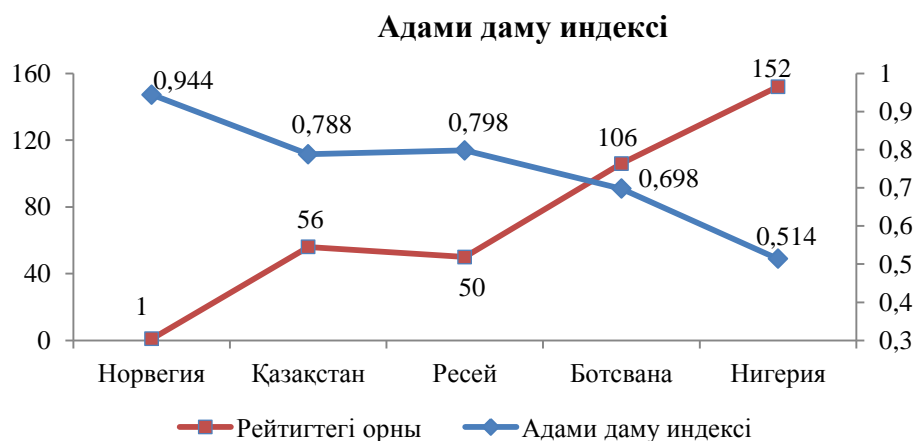

Дереккөзі: World Bank

Қазақстан адами даму индекстері бойынша тәуелсіздік алу жылдарында көптеген көрсеткіштер бойынша бірталай алға ілгерледі. Мәселен, кедейшілік шегі деп күніне 2 АҚШ долларын алсақ, Қазақстан нақты айтқанда біл құбылысты еңсерді. Денсаулық сақтаудың жай-күйі жақсарды, сондықтан, 2015-2015 жылдар аралығындағы кезеңде өмірдің ұзақтығы 6 жылға ұлғайды. Бала өлімінің деңгейі 2005 жылғы 100 000 сәбиге келетін 29 өлімнен 2015 жылы 13 жағдайға дейін қысқарды [2] (1 Сурет).

Алайда Қазақстанда өмір сапасы дамыған елдермен салыстырғанда әлі де төмен болып қалуда, бірақ Африка мен Азиядағы экспорттаушы-елдерден жоғары [2].

2 сурет

Дереккөзі: United Nations Development Programme

Ұқсас үрдіс адами даму индексіне де қатысты байқалады. Қазақстанның нәтижелері Ресей көрсеткіштеріне сәйкес келеді, Ботсван мен Нигериядағыдан жоғары, бірақ Норвегиядағыдан төмен (2 Сурет).

Бұл ретте, табиғи ресурстардың адами даму индексіне теріс әсері туралы теорияны кейбір зерттеушілер жоққа шығаруда. Ренталық мұнай кірістері әлеуметтік саясатты – білім мен денсаулық сақтауды дамыту үшін пайдаланылған мысалдары бар [7].

Жер қойнаудағы немесе шельфтегі мұнай

Молшылық парадоксы бойынша экономикалық зерттеулерде шельф кен орындары көбінесе жер қойнауындағы кен орындарынан бұрын экономикалық өсімді ынталандырады деген теория бар. Ішкі саяси даулы жағдайларда шельфті кен орындарындағы құрылғылар көтеріліс жасаған топтар үшін жетуге қиындық тудыратын болып табылады. Оған қарсы, құрлықтағы кен орындары көтерілісшілер басып алу үшін жеңіл нысан болуы мүмкін және сонымен елдегі жағдайды тұрақтандыруы мүмкін. Әлеуметтік тұрақсыздық пен экономикалық дамудың төмен деңгейі арасындағы байланыс айғақ болғандықтан, жер қойнауындағы мұнайдың кен орындары өте тартымды емес болып табылады [1].

Шельфті кен орындарын игеру барынша күрделі техникалық шешімдерді талап ететіндігі олардың пайдасына келетін басқа аргумент болып табылады және бұл Норвегия өнімділіктің өсімін баяулататын голландтық аурудан құтылғанының негізгі түсіндірмесі болып табылады. Күрделі климат жағдайлары мен теңізді терең қазу жоғары технологиялық мұнай индустриясы дамуының себебі болды, ол қазіргі кезде әлемде барынша дамыған болып табылады. Адами капитал мен Норвегияда әзірленген технологиялар бүкіл әлемде, оның ішінде Ресейде, Анголада және басқа мұнай игеретін елдерде пайдаланылады [1].

Азаматтық соғыстар мен ішкі саяси қақтығыстар

Қақтығыстар мен табиғи ресурстар арасындағы өзара байланысты білдіретін, яғни табиғи ресурстардың кен орындары, атап айтқанда бағалы тастар мен мұнайдың кен орындары қақтығыс жағдайлардың негізгі себебі болуы мүмкін деген көптеген зерттеулер бар.

Мұны бірнеше факторлармен түсіндіруге болады. Қақтығыстар ел ішіндегі саяси топтардың табиғи ресурстарды пайдалануды бақылау, сондай-ақ мұнай түсімдерін бөлуге қатысу ниетінен туындайды. Мұнайдан түскен кірістерге қолжетімділік қақтығысты одан әрі қаржыландыруды қамтамасыз етеді және оның жалғасуына ықпал етеді [8]. Бұдан басқа, табиғи ресурстардың молшылығы жеңіске жеткендер үшін мұнай түсімдерінен рента көп болатынын ескере отырып, қақтығысты пайдалы етеді [1].

Мәлім болғандай, мол шикізат базасы бар Африкада азаматтық соғыстардың көптеп болуы мұнай түсімдерінен болған кірістер армияны қаржыландыру үшін, билікті қолға алу және азаматтық соғысты одан әрі жалғастыру үшін пайдаланылатындығымен түсіндіріледі. Сондықтан, Африка мемлекеттері көп жылдар бойы ішкі қақтығыстардан әлсіреді, бұл олардың төмен экономикалық дамуының себебі болды [8].

Мемлекеттік органдар арасындағы бюджеттің қаражатына қолжетімділік үшін күрес сияқты қақтығыстарда жасырын сипаты болуы мүмкін, бұл мемлекетті басқарудың тиімділігін төмендетеді.

Сыбайлас жемқорлық және белгілі бір топтардың мүдделерін қолдау

Молшылық парадоксы орын алуының негізгі сипатының біріне сыбайлас жемқорлық пен мүдделерді қолдау деңгейі өсуі де жатады. Шикізатқа бай елдерде мұнайдан түскен кіріс мемлекеттің саяси элитасын байыту мақсатында пайдаланылуы мүмкін. Қаражат адамдардың шектелген тобы арасында бөлінуі мақсаттары қосымша ықпалды және өз мүдделерін қорғау болып табылатын шетелдік инвесторлар мен үкіметтік шенеуніктер сияқты лоббистік топтар пайда болуына әкеледі [9].

Саяси лобби бастама жасаған мемлекеттік инвестициялар толық елді дамытуға емес көбінесе бай топтарды нығайтуға бағытталған. Ресурстар үшін бәсекелестік, сыбайлас жемқорлық пен лоббистік топтардың әсері экономиканың технологиялық және әртараптандырылған даму жолында кедергі келтіреді [1].

Тиімсіз инвестициялау

Ресурстары мол елдерде ел экономикасына жасалған инвестициялардың қомақты көлемі неліктен қайтарымсыз болуы мәселесі туындайды. Зерттеулер ОПЕК елдерінде

1970 жылдар ішінде мұнай табысының жартысына жуығы ел ішінде инвестицияланғанын көрсетті. Ел билігі инвестициялау экономикалық өсімді ұстап тұрады деп күтті, алайда ол әлсіз ғана емес теріс болып шықты. Қалайша инвестициялардың қомақты көлемі өсімнің теріс қарқынына әкеліп соқты? Проблема инвестициялардың санында емес, сапасында болуы мүмкін. Саяси биліктің абыройлы жобаларға инвестиция жасау үрдісі инвестициялық жобалар тиісті нәтижеге жетпеуіне әкеліп соқтырды [1].

Демократияның болмауы, табиғи ресурстардан түсім жинақтарының деңгейі төмен болуы, индустриаландырудың деңгейі дамымауы, ел экономикасында мемлекеттік сектордың үлесі жоғары болуы, сырттан қарыз алудың қомақты үлесі, экономиканың құрылымы әртараптандырылмауы сияқты молшылық парадоксының көптеген басқа белгілері болатынын қосымша атап өту қажет. Бұдан басқа, зерттеулердің бірінде ресурстық молшылық парадоксы парламенттік басқару нысанынан президенттік нысаны бар елдерге қолданылатыны аталады. Егер елде жоғарыда аталған барлық проблемалар болса, онда бұл ел қолда бар табиғи ресурстарға қарамастан, экономикалық өсімге жетпеген елдерге жатады [1].

Ресурстық кедергіден қалай құтылуға болады

Ресурстық кедергіден өтуге болады. Оны болдырмау үшін елдерге тұрақтандыру мұнай қорларын құру, экономикалық ашықтық саясатын өткізу, инвестицияларды адами ресурстарға, ерекше айтқанда білім беруге жүзеге асыру ұсынылады [10].

Бұл кедергіден өтудің басқа мүмкіндігі ол өз экономикасын әртараптандыруда және игеру секторынан тәуелділікті төмендетуде [11].

Молшылық парадоксының проблемаларын шешу жөніндегі шараларға: кен игеру, мұнай және газ компанияларымен қарым-қатынаста айқындылықты арттыру, ақпаратты жария ету қағидаларын бекіту және сыбайлас жемқорлықпен күрес жөніндегі шараларды күшейту де жатады. Трансұлттық компаниялар қолданыстағы айқындылық қағидаларын сақтау және нығайту арқылы маңызды рөлді атқаруы мүмкін [12].

Соңғы жылдары мұнай экспорттаушы елдердің үкіметтері, халықаралық ұйымдар, кен өндіру компанияларының өкілдері, жеке қаржы мекемелері, сондай-ақ азаматтық қоғамның ұйымдары өндіру өнеркәсібіндегі кірістер мен келісімшарттардың айқындылығын қамтамасыз ету бойынша бірқатар шаралар қабылдады [13].

Мәселен, Дүниежүзілік банктің Халықаралық қаржы корпорациясы өндіру өнеркәсібінде айқындылықты қамтамасыз ету бойынша бастаманы (*Extractive Industries Transparency Initiative*) қолдайды және жекелеген елдерге осы бастаманы іске асыруда қаржылай және техникалық көмек түрінде жәрдем көрсетеді. Ол кірістердің және инвестициялық келісімшарттардың айқындылығы саласында нақты талаптар мен қағидаларды белгіледі [12].

Кейбір ірі банктер де банк саласында жобалық қаржыландыруды жүзеге асырған кезде экологиялық және әлеуметтік аспектілерді көрсету үшін қолданылатын стандарттар жиынтығын (*The Equator Principles*) әзірледі [12].

«Ашық үкімет» халықаралық ұйымының 2011 жылы іске қосылған бастамасы халықаралық деңгейде мемлекеттік органдардың жұмысын жақсартуда, олардың есеп беруін күшейтуде және табиғи ресурстарды басқарудың тиімділігін арттыруда тағы бір қадамы болып табылады [13].

Барлық көрсетілген шаралар мұнай өндіруші елдерге «ресурстар қарғысы» деген құбылысты жеңуге және мұнайдан түскен кірістерді өз елінің игілігіне жұмсауға көмектеседі.

Қазақстан молшылық проблемасын шеше алды ма?

Қазақстанда да молшылық парадоксы проблемасын шешу үшін шаралар қабылданады. 2001 жылы жаңартылмайтын пайдалы қазбалардан түсімдердің есебінен қалыптастырылатын Ұлттық қор құрылды. Дағдарыс құбылыстарының үдеуі кезеңдерінде Ұлттық қордың қаражаты ел экономикасын қолдауға – әртүрлі индустриалдық,

инфрақұрылымдық және басқа да инвестициялық жобаларға пайдаланылды. Осы қаражатты ел экономикасына инвестициялау экономикалық өсуді қолдауға көмектесті.

Бай мұнай елдерінің инвестицияларды адами капиталға жұмсамайтынына қатысты сын айтылуына қарамастан, Қазақстанда 1993 жылы «Болашақ» халықаралық стипендиясы тағайындалды. Бұл стипендия қазақстандық студенттерге ең озық шетелдік оқу орындарында білім алуға мүмкіндік береді. Стипендия тағайындалғаннан бері 11 126 қазақстандық әлімнің 33 елінің ең жақсы 200 жоғары оқу орындарында білім алды.

Қазақстан Үкіметі өндіруші және өңдеуші өнеркәсібіне шетелдік инвестицияларды тарту бойынша күшейтілген шаралар қабылдайды. Мұнай рентасы үшін күрес аясында Қазақстанның азамат соғысына және қақтығыстарына жол бермеуі маңызды фактор болып табылады. Тәуелсіздік жылдарында елде медициналық қызметтің сапасы айтарлықтай жақсарды, кедейшілік деңгейі төмендеді, күтілетін өмір сүру ұзақтығы артты.

Осының барлығы 2000 жылдан бастап 2014 жылға дейін мұнай бағасының бұрын-сонды болмаған өсуі³ (бір баррель үшін 25 долларынан 125 АҚШ долларына дейін) нәтижесінде мүмкін болды. Қазіргі кездегі мұнайдың төмен бағасының сақталуы Қазақстандағы экономикалық жағдайға кері әсерін тигізуде. Осындай кезде мұнай бағаларының жоғары болу кезеңі аяқталғанын, молшылық парадоксы проблемаларының шешілмегенін сезінесіз.

Қазіргі кезде мұнай бағасының төмендеу үрдісінің сақталуы жағдайында Үкімет мемлекеттік бағдарламаларды қолдау үшін фискалды ынталандыру шараларын қабылдайды. Атап айтқанда, 2015 жылдан бастап 2017 жылға дейін Ұлттық Қордан 9 млрд. АҚШ доллары сомасына қосымша қаржыландыру жоспарланып отыр. Осы бағдарламаларға инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру, тұрғын үй-коммуналдық құрылысын дамыту, халықаралық қаржы ұйымдарымен бірлескен жобаларды қаржыландыру, сондай-ақ білім беру және ғылым саласындағы бағдарламаларды қолдау кіреді.

Ұлттық Банк өз кезегінде еркін өзгермелі бағамға өту және инфляциялық таргеттеу режимін енгізу арқылы ақша-кредит саясатының шараларын жетілдірді. Бұл шаралар сыртқы күйзелістерді сіңіруге және алтын-валюта резервтерінің сақталуын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Алайда молшылық парадоксы проблемаларын толық шешу үшін бұл шаралар жеткіліксіз. Үкіметтің шаралары фискалды ынталандыру бағдарламаларын ғана емес, ал экономиканы әртараптандыруға бағытталған құрылымдық реформаларды жүргізуді де қамтуға тиіс. Дамыған мұнай экспорттаушы елдердің үлгісінде әртараптандырылған экономика елді сыртқы күйзелістерден неғұрлым жоғары деңгейде қорғай алатынын көруге болады. Шикізат экспортының шоғырлануы елді экономикалық күйзелістің алдында әлсіз етіп қоймай, өндіріс процессінде алға басу мүмкіндігінен айыратынын да дәлелдейді. Өңделмеген, импортер елдер оларды кейін экспорттайтын тауарлар экспорты Қазақстанның барлық экспортының 30% құрайды, бұл дамыған шикізатты экспорттаушы елдерден – Канада мен Австралиядан айтарлықтай жоғары [2].

Мұнай өздігінен қарғыс көзі болып табылмайтындықтан, әлсіз институттар мен нашар мемлекеттік басқару сондай болады. Қазақстанның сыбайлас жемқорлықтың деңгейін төмендету және мемлекеттік институттар жұмысының тиімділігін арттыру бойынша жұмыс жүргізуді бастауы қажет. Елдің ашықтық бойынша өндіруші кәсіпорындар деңгейінде де, Үкімет деңгейінде де транспаренттік пен есептілік деңгейін арттыруға бағытталған халықаралық бастамаларды ендіруді бастау қажет. Сонымен бірге, елдің Ұлттық қор қаражатын пайдалануға бақылауды күшейту қажет, себебі африкалық және азиялық мұнай елдерінің тәжірибесі мұнай ресурстарын тиімсіз инвестициялау дәл мұнайға бай елдерге тән екенін көрсетеді. Сондай-ақ, өңдеуші өнеркәсіптің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қамтамасыз ететін инвестициялық жобалардың, технологиялық

³ 2008 жылдағы мұнай бағасының қысқамерзімді төмендеуін қоспағанда

және ғылымды қажет ететін салалардың, басқа да мұнай емес секторлардың сапасын арттыру қажет.

Ұзақмерзімді перспективада Қазақстан мұнай-газ секторынан тәуелділікті төмендету бойынша алдына мақсат қойды. Сол үшін бірқатар құрылымдық реформалар жүргізу, экономиканы әртараптандыру, нақты сектордың әртүрлі салаларында өнімділікті арттыру, инфрақұрылымға инвестицияларды тарту қажет болады. Қосымша ең озық әлемдік тәжірибені енгізу, өңдеу саласын құру және дамыту, жаңа технологияларды енгізу, импортты алмастыратын өндірістерді әзірлеу бойынша шаралар қабылдау қажет. Бұдан басқа, білім беру, ғылым және денсаулық сақтау жүйесін жетілдіру, сондай-ақ экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету маңызды фактор болып табылады. Тек осындай жағдайда ғана Қазақстан экономикасын сыртқы күйзелістерден қорғай алады, ресурстық молшылық парадоксы проблемасын шеше алады және тұрақты және инклюзивті экономикалық өрлеуді қамтамасыз ете алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ragnar Torvik «Why do some resource abundant countries succeed while others do not? », Oxford Review of Economic Policy, Volume 25, Number 2, 2009;
2. «Комплексный страновой обзор РК», Организация экономического сотрудничества и развития, июль 2015 года;
3. Sachs J. and Warner A., «Natural resource abundance and economic growth», November, 1997;
4. Boschini A. «Resource curse or not: a question of appropriability», 2007;
5. Acemoglu D., Johnson S., and Robinson J. «The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation», December, 2011;
6. Bulte E. «Resource Intensity, Institutions, and Development», 2005;
7. Pineda J. and Rodríguez F. «Curse or Blessing? Natural Resources and Human Development», United Nations Development Programme, June 2010;
8. Ross M. «Natural Resources and Civil War: An Overview», August 2003;
9. Курманова А., Дисенова М. «Нефть – богатство для немногих?», август 2007 года;
10. Karl T. L. «The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro States», Berkeley University Press, 1997;
11. Stevens P., Lahn G. and Kooroshy J. « The Resource Curse Revisited», August 2015;
12. Lawson-Remer T., Greenstein J. « Beating the Resource Curse in Africa: A Global Effort», August 2012, <http://www.cfr.org/africa-sub-saharan/beating-resource-curse-africa-global-effort/p28780>;
13. «The twilight of the resource curse?», The Economist, January 2015.

Қорғас ШЫХО – еркін экономикалық аймақ

Жакупов Е.Н. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Алматы облыстық филиалының валюталық операцияларды бақылау бөлімінің бастығы

Қазақстанның Дүниежүзілік тауар ұйымының құрамына енуіне байланысты халықаралық сауда мен халықаралық көлік-логистикалық жүйесін дамытуға үлкен әлеуеті бар. Қорғастың қытай-порт қаласында мемлекеттер арасында шекара маңында еркін сауда аймағының қарқынды дамуы Орталық Азияда маңызды жобалардың бірі болып табылады. «Шығыс-Батыс» бағыты бойынша транзитті өрістетуге мүмкіндік жасау арқылы Қазақстан Республикасы мен Алматы облысының транзиттік әлуетін дамыту, сондай-ақ саяхатшылық, мәдениет және гуманитарлық ынтымақтастық МІСЕ жүйесін ендіру, халықаралық деңгейде әртүрлі іс-шараларды ұйымдастыру, оның ішінде үшінші мемлекеттердің және НПО (көрмелер, форумдар, симпозиумдар, курултайлар, фестивальдер, атжарыс-спорттық ойындар, БҰҰ, ЮНЕСКО бекіткен халықаралық атаулы күндерді салтанатты шерулер) қатысуымен ұйымдастыру.

«Қорғас» ШЫХО Алматы облысында экономиканың қарқынды дамуына, көлік, инженерлік және саятшылық инфрақұрылымдарын дамытып, жетілдіруге, жүк тасымал айналымын ұлғайтуға, жаңа жұмыс орындарының пайда болуына, халықтың әлеуметтік-тұрмыс жағдайын жақсартуға ықпалын тигізеді. Орталық аумағында тауарлардың, технологиялар мен қаражаттың, технологиялардың, ақпараттардың ауысуына арнайы жеңілдіктер жасау инвестицияларды тарту үшін өте қолайлы.

Алматы облысы Қазақстанның ірі облыстарының бірі болып табылады. 223,9 мың ш.км құрайтын жер көлемінде 777 мекенді орын шоғырланған. Аумағында 103 әртүрлі ұлт өкілдері қоныстанған [1].

Географиялық орналасу жағынан қарағанда, Алматы облысы Қазақстанның оңтүстік-шығысында орналасқан, басым бөлігі Қытай Халық Республикасымен шекаралас. Алматы облысының Қытаймен шекара аймағының ұзындығы 1460 км құрайды.

Экономикалық даму жағынан Алматы облысы маңызды өндірістік-экономикалық потенциалы бар аграрлы-индустриалды өңірге жатады.

Алматы облысының даму бағдарламасының негізгі бағыттары бойынша шекара маңында сауда орталық инфрақұрылымын, көлік бағдарын, көлік-логистикалық қызметтер көрсетуді кеңінен дамыту арқылы халықаралық экономикалық ынтымақтастық аймағының маңыздылығын арттыру.

Облыс аумағындағы Қазақстан мен Қытай шекарасында өтетін үш кеден орны бар:

- 1) Алакөл ауданында «Достық» (Дружба) кедені;
- 2) Панфилов ауданында «Жаркент» кедені;
- 3) Ұйғыр ауданында «Қалжат» кедені.

Кедендер арасында тауар айналым көлемі жағынан ең ірі кеден посты «Жаркент».

Қытай Халық Республикасының шекарасындағы аймақтың даму потенциалын ескере отырып, «Қорғас-Шығыс қақпасы» құрғақ порты, «Алтынкөл» теміржол станциясы және мемлекеттің жарғы капиталында жүзпайыздақ қатысуымен «Қорғас» шекара маңы ынтымақтастық халықаралық орталығы құрылды.

«Қорғас-Шығыс қақпасы» құрғақ порты Еуразиялық аймақта Қазақстанның экспорт-транзиттік потенциалын көтеру, ғалами логистика саласын кешенді дамыту, шетел инвестицияларын тарту үшін құрылған, Мемлекет Басшысының «Нұрлы жол – Болашаққа бастар жол» бағдарламасын іске асыруда маңызды буын болып саналады.

«KTZ Express» АҚ - «KTZE – Khorgos Gateway» ЖШС еншілес компаниясы мен «DP World» ірі порт операторының компаниясы құрғақ порттың операторы болып табылады.

Жалпы алаңы 149 га логистикалық және индустриалдық аймақта орналасқан құрғақ порт контейнерлерді өңдеу үшін, басқа да логистикалық, индустриалдық қызметтер көрсету үшін онды шешімдердің қабылдануын қамтамасыз етеді.

«Алтынкөл» теміржолы «Қорғас-Шығыс қақпасы» арнайы экономикалық аймақты құру жобасымен технологиялық жағына байланысты стратегиялық объектілердің бірі болып табылады. Жобаның негізгі мақсаты – тиімді көлік-логистикалық және индустриалдық аймақты құру, қазақстандық өнімдердің бүкіләлемдік өндіріс жүйесіне ендіру, халықаралық стандартқа сай инновациялық, бәсекелестікке қабілетті отандық өнімдерді шығару.

«Қорғас» шекара маңы ынтымақтастық халықаралық орталығын құру тарихы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2002 жылғы 22-25 желтоқсанда Қытайға мемлекеттік ресми сапарынан басталған болатын. Мемлекеттік сапар барысында 2003 жылғы 31 наурызда Үкімет Қаулысымен келісімдер мен уағдаластықты жүзеге асыру іс-шаралар жөніндегі жоспар қабылданды (бұдан әрі – Іс-шаралар жөніндегі жоспар) [2].

Іс-шаралар жөніндегі жоспармен № 4 пункт «шекараралық өзара іс-әрекет жасау саласында қазақстандық жағынан ұсыныстарды іске асыру және Алматы облысы Панфилов ауданындағы «Қорғас» участогында шекара маңында сауда орталығын құру негізінде Қытай Халық Республикасымен шекаралық сауда аймағын ұйымдастыру» қарастырылған.

Құлжа қаласында (Қытай Халық Республикасының Синьцзян-Ұйғұр автономиялық ауданында) Қазақстан және Қытай Үкіметтері арасында «Қорғас» шекара маңы ынтымақтастық халықаралық орталығын құру туралы келісім жасалды.

Қазақстан Республикасының Премьер-Министрдің 2005 жылғы 25 ақпандағы өкімімен Қазақстан Республикасының шекара маңындағы аудандарында индустриалдық аймақты құрудың заңнамалық және нормативтік-техникалық базасын жасау туралы ұсыныстар әзірлеу үшін жұмысшы тобы құрылды. Бұл топтың жұмыс нәтижесі «Қорғас» ШЫХО-сын құрудың концепциясын бекітілуі және Қытай Халық Республикасының Төрағасы Ху Цзиньтаоның 2005 жылғы 4 шілдедегі Қазақстанға жасаған сапары аясында Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметінің арасындағы «Қорғас» ШЫХО-сының қызметін реттеу туралы Келісімге (бұдан әрі – Келісім) қол қоюы болды.

Қоғам қызметінің негізгі мәні - «Қорғас» ШЫХО-сының қазақстандық бөлігі аумағында инфроқұрылымдарды құру, дамыту және қамтамасыз ету, сондай-ақ қазақстандық бөлікте Келісімде қарастырылған қызмет түрлерін жүзеге асыру үшін потенциалды инвесторларды тарту.

Қоғамның акция пакеттері 2011 жылғы 1 шілдеде Самрұқ-Қазына» Холдингі құрамындағы «Қазақстан Темір жолы» ұлттық компаниясы» АҚ сенімгерлік басқаруға тапсырылды, ал 2015 жылғы 11 желтоқсанда акциялар «KTZ Express» АҚ сенімгерлікпен басқаруға берілді.

«Қорғас» ШЫХО Қазақстан және Қытай мемлекеттерінің шекаралас жалпы көлемі 560 га құрайтын және мемлекеттік шекара арқылы өтетін «Арнайы өтпелі жолды» қосатын ортақ аумағында дамитын сауда-экономикалық және инвестициялық ынтымақтастық кешен.

Қазақстан мен Қытай мемлекеттерімен жаңа түрдегі сауда-экономикалық ынтымақтастықтың шекаралық аймағын құруға негіз болатындай шешім қабылданды. Бұл жобаның өзгешілігі адамдарға, тауар-айналымы (жүк-айналымы) мен көліктеріне Орталық аумағында визасыз, еркін қозғалу мүмкіндігін туғызады. [2]

«Қорғас» ШЫХО ресми ашылуы 2011 жылғы 2 желтоқсанда «Арнайы өтпелі жолда» Қазақстан вице-премьері Әсет Исекешев пен Қытай Халық Республикасының мемлекеттік кеңесінің вице-премьері Чжан Дэцзян қатысуымен өтті.

2012 жылғы 18 сәуірде Қазақстан және Қытай кедендерінің, бақылау-рұқсат қызметінің, көш-қон және карантин бақылау ведомстволарының қызметкерлері өз функцияларын атқара бастады. «Қорғас» ШЫХО бірінші саяхатшыларды қабылдау жұмыстарын бастап кетті.

БӨП-1 (бақылау-өткізу пункті) әкімшілік ғимаратының ішінде жалға алу келісім шарттары негізінде «Қорғас» ШЫХО-ның клиенттеріне банктік қызмет көрсету үшін

«Қазақстан Халық жинақ банкі» акционерлік қоғамының және «Цеснабанк» акционерлік қоғамының бөлімшелері ашылған.

2014 жылғы 14 желтоқсанда Қытай Халық Республикасы мемлекеттік кеңесінің Премьері Ли Кэцяннің ресми іссапары шеңберінде «Қорғас» ШЫХО қызметін реттеу туралы келісімге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Хаттамаға қол қойылды. Аталған хаттама бойынша Орталықтың (жалпы алаңы 560 га) қазақстандық бөлігін 217 га дейін ұлғайту шешімі қабылданды, уақыт айырмашылығы ескеріле отырып, жұмыс режимі келісілді, Қазақстан азаматтарына «Қорғас» ШЫХО-на төлқұжат, сондай-ақ тең дәрежеде жеке куәлік арқылы кіруге рұқсат берілді, осының барлығы Қазақстан үшін үлкен қолжетімділік және бір мемлекеттің азаматы ішкі құжатын қолданып, визасыз өзге мемлекет аумағына ену әлемдік тәжірибеде ерекше үлгі болып табылады.

Сонымен қатар, Үкіметаралық келісімнің 21-бабында маңызды өзгерту енгізілді, жүк тасымалдау 6-дан артпайтын жүк автомобильдері арқылы жүзеге асырылу қажет.

Қазіргі таңда Тараптар күшіне енетін тиісті ішкі мемлекеттік рәсімдерді аяқтауда. Жақын арада барлық өзгерістер толық күшіне кіретініне сенімдіміз. Сөйтіп, «Қорғас» ШЫХО шеңберінде сауда-экономикалық, мәдениет, гуманитарлық ынтымақтастық үшін қолайлы жағдайлар жасау бойынша Қазақстан мен Қытай мемлекеттерімен үлкен жұмыстар атқарылды.

«Қорғас» ШЫХО жасалып жатқан іс-шаралар-визаны ресімдемей, аумақта 30 күн болу мүмкіндігі қазақстандық саяхатшылардың ағылып келуіне ықпал етті.

Қазақстандық және қытайлық статистикаға сәйкес «Қорғас» ШЫХО-қа 2013 жылы - 650 мыңнан астам адам, 2014 жылы - 1,9 млн. адам, 2015 жылы - 2,5 млн. адам келсе, ал 2016 жылғы қаңтар-мамыр аралығында Орталыққа 1 млн. адам келген [2]. Ал 2018 жылы көрсеткіш алты миллион адамға артады деп күтілуде! Болашақта шекара маңында саяхатшылықтың қарқынды дамуы көзделіп отыр.

«Қорғас» ШЫХО-ның әлеуеті өсіп келе жатқанына және туристік ағынның артқанына байланысты «Қорғас» ШЫХО-ның қазақстандық бөлігінде банктік қызметінің, айырбастау операцияларын қоса алғанда, кең спектріне және сапасына деген сұраныс артты. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі «Қорғас» ШЫХО-ның аумағына Қазақстан банктерін тарту жұмыстарын жалғастыруда.

Қазіргі таңда «Қорғас» ШЫХО АҚ объектілер жобасына және құрылысына шығысы бойынша 45,8 млрд. теңге сомасының 39,61 млрд. теңгесі игерілді.

91 инфрақұрылым объектілері бойынша:

- 73 объект бойынша құрылыс аяқталды (41 объект пайдалану үшін берілді);
- 18 объект - құрылыс барысында.

2015 жылы «Қорғас» ШЫХО АҚ Орталық құрылысының Бас жобасын түзету және Орталықтың даму концепсиясын өзгерту бойынша жұмыстары орындалды. Негізгі тірек халықаралық сауданы, іскери ынтымақтастықты кеңейтуге, мәдениет және ғылыми тәжірибемен алмасуға бағытталған.

Жаңа Бас жоспарға сәйкес келесі орындар қарастырылған:

- 1) сауда орны (көпфункционалды сайда үйлері мен орталықтары);
- 2) мәдениет алмасу орындары (концерт залы, музейлер мен кәсіпшілер қаласы);
- 3) оқу және ғылыми қызмет орталығы (қазақстан-қытай университеті);
- 4) ойын-сауық және спорт-денсаулық сауықтыру инфрақұрылымы (ойын-сауық жабық паркі, сауықтыру кешені, стадион, көпфункционалды ойын-сауық ортылығы);
- 5) халықаралық іскери ынтымақтастық орындары (конгресс-холл, бизнес орталықтар).

Қазіргі кезде «Қорғас» ШЫХО АҚ жалпы сомасы 263 млрд. теңгеге 35 инвестициялық объектілер құрылысын бастауға жеке инвесторлармен шарт жасады.

1) Терминалды аймақтың 3 объектісі пайдалануға берілді.

2) 14 инвестициялық объект бойынша құрылыс жүруде:

- орталық алаңы (пайдалануға 2016 ж. беріледі);
- кәсіпшілер қаласы (пайдалануға 2016 ж. беріледі);
- конгресс-холл (пайдалануға 2017 ж. беріледі);

- 4 сауда галереясы (пайдалануға 2017 ж. беріледі.);
- ашық базар (пайдалануға 2018ж. беріледі.);
- сауықтыру кешені (пайдалануға 2018 ж. беріледі.);
- сауда орталығы (пайдалануға 2018 ж. беріледі.);
- жатақхана кешені (пайдалануға 2018 ж. беріледі.);
- 3 сауда үйі (пайдалануға 2018 ж. беріледі.).

3) 18 инвестициялық объект бойынша жобалық құжаттама әзірлеу жұмыстары жүргізілуде.

1-сурет

Жобаның негізгі құрамдас бөліктері

Дереккөзі: «Қорғас» ШЫХО» АҚ

Сонымен қатар, Қоғам ағымдағы жылғы конкурса қатысушылардың шынайылығын қарастыру үшін компания-инвесторларды анықтауға қатысты жаңа қағидаларды бекіте отырып, жер участогын жалға алу үшін Панфилов ауданы әкімдігімен тікелей шарт жасады.

Инвестициялық объектілерде жұмыстарды жүргізу үшін БӨП тәулік бойы жұмыс істеу режимі бойынша мәселе шешілген.

«Қорғас» ШЫХО дамыту, қазақстандық тараптан қолайлы инвестициялық ахуал құру үшін келесі іс-шаралар жүзеге асырылуда:

1) «Арнайы экономикалық аймақ - «Қорғас» шекара маңы ынтымақтастық халықаралық орталығы» туралы» Қазақстан Республикасының Заңын (бұдан әрі-Заң) әзірлеу және қабылдау. Аталған Заңның дамытуы бойынша жұмыс тобына Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің өкілдері кірді. Жаңа Заң 2017 жылдың қаңтар айында күшіне енеді деп күтілуде.

Заң жобасында жоспарланған негізгі жеңілдіктер мен артықшылықтар:

- жер салығынан босату;
- жер участогын пайдалану төлемақысынан босату;
- ЖСҚ сәйкес инфрақұрылымдық және инвестициялық объектілер құрылысы және оларды пайдалануға енгізу бойынша корпоративтік салықтан босату;
- визасыз және рұқсатсыз еңбек қызметін жүзеге асыру мүмкіндігін беру;
- Орталықта жұмыс істейтін адамдарға кіру және шығу тәртібін жеңілдету;
- резиденттер арасында есеп айырысуды, сондай-ақ «Қорғас» ШЫХО аумағында жасалған және орындалатын мәмілелер, келісімдер бойынша резиденттер мен резидент емес арасында есеп айырысуды жеңілдету.

2) Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 8 маусымдағы №762 «Қорғас» ШЫХО қазақстандық бөлігіндегі бақылау-өткізу пунктін құру туралы» қаулысына өзгерістер енгізу [3].

«Қорғас» ШЫХО қазақстандық бөлігіндегі бақылау-өткізу пунктін құру жоспарлануда және оны Кеден бірлесітігінің кеден шекарасы арқылы тауарлар қозғалысының орны деп тану қажет. Осы өзгерістер «Қорғас» ШЫХО БӨП кедендік транзит рәсімінен өзге барлық кедендік рәсімдерді жасауға мүмкіндік береді.

Тұрақты саяси және қолайлы инвестициялық ахуалды, жобаның стратегиялық орналасқан орнын ескере отырып «Қорғас» ШЫХО озық жоба ретінде танылып, барлық аймақтың экономикалық дамуына күшті әсерін тигізеді деп айтуға болады.

Орталықтың құрылуы және оның одан әрі дамуы еуроазиялық үлкен экономикалық көпірдің басты тірек пункті ретінде халықаралық сауданы кеңейтудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Орталықтың аумағында екі немесе үшінші ел азаматтарының іскери кездесулері, сауда келісімдерін жасау, демалу үшін аумаққа визасыз енуіне мүмкіндік туғызып, таяу және шетел саяхатшыларының қызығушылығын артыра түседі.

Шекарааралық ынтымақтастықтың жаңа түріндегі «Қорғас» ШЫХО-н енгізу 2018 жылы жоспарланған, қазіргі күні инвестицияларды тарту орталығына айналуда. Орталықтың экономикалық тартымдылығы көлік жолын кеңінен пайдалана отырып, саяхатшылықты кеңінен дамыту. Сонымен қатар, «Қорғас» ШЫХО-нда әртүрлі дәуірлерден және қазіргі кездің тарихынан тамашалауға арналған көрініс объектілерінің құрылысы басталмақшы.

«Қорғас» ШЫХО мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың үлгісі болып қана қоймай, жаңа экономикалық еуроазиялық көпірге айналуда. Бұл процесс аймақтық геоэкономикалық дамуына ықпал етеді. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасы бойынша өркендеп өрістенуіне бағыт алған «Қорғас» ШЫХО мәңгілік оның атымен байланысты болады.

Бүгіндері «Қорғас» ШЫХО гүлденіп өркендеуіне ешқандай күмән тумайды. Орталықты іске асырылған жоба деп танимыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алматы облысы Әкімінің ресми сайты, <http://zhetysu.gov.kz/>;
2. «Қорғас» ШЫХО ресми Интернет-ресурсы, <http://www.mcps-khorgos.kz/kz>;
3. Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2012 жылғы 8 маусымдағы №762 ««Қорғас» ШЫХО қазақстандық аумағында бақылау-өткізу пунктін құру туралы» қаулысы.

Қазақстан Республикасында сақтандыру бойынша онлайн – қызмет көрсетуді дамыту перспективалары

Жәмек Д.А. – Сақтандыруды қадағалау департаментінің №2 қашықтықтан қадағалау басқармасы бастығының орынбасары.

Электрондық сақтандыру полистерін енгізу жаңа технологиялар негізінде бизнесті жүргізу моделін қайта құру, қаржылық қызметтерді тұтынушыларға қашықтан қызмет көрсету жүйесін дамыту қажеттілігімен талап етіліп отыр.

Қазақстан Республикасындағы интернет-сауда қазіргі кезде барынша белсенді дамып отырған сауда форматтарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректері бойынша Қазақстан Республикасындағы интернет желісін пайдаланушылардың үлесі 2008 жылғы 15%-дан 2015 жылы 77%-ға дейін өсті [1].

Онлайн-сақтандыру – бұл сақтандыру шартын тікелей сақтандыру шартының сайты арқылы жасау, бұл ретте электрондық нысанда сақтандыру өнімін таңдау, тариф пен сақтандыру сомасын есептеу, ақы төлеу, сақтандыру шартының жасалғаны туралы растама беру жүзеге асырылады.

Интернет-сақтандыруда мынадай кезеңдерді бөліп көрсетуге болады: желі арқылы клиентке алдын ала қызмет көрсету, полисті тікелей сату және сақтанушыға сатудан кейін қызмет көрсету. Интернет-ресурста үлгілік талаптарды (сақтандыру қағидаларын) орналастыруды, компания көрсететін қызметтері туралы ақпарат ұсынуды, сақтандыру сыйлықақысы шамасының болжамды есебін (сақтандыру калькуляторы) және сақтандырудың әрбір түрі үшін және сақтандыру шартының нақты өлшемдеріне қарай шарттың талаптарын айқындауды клиентке сату алдындағы қызмет көрсету деп айтуға болады.

Сақтандыру полистерін интернет-сатудың «интернет-өтінім» және «интернет-төлем» сияқты түрлері бар, олар сақтандыру компаниясының сайтында сақтандыру полисіне тапсырыс беруді болжайды. Сақтанушы электрондық нысанда өтінім қалдырады, ал сақтандыру компаниясы сақтандыру шартын курьер (пошта) арқылы сақтанушының орналасқан жеріне жеткізуді ұйымдастырады. Алайда сақтандыру полистерін онлайн-сатудың классикалық нысанында сақтанушының сақтандыру шартының электрондық нысанын алу және оның құнын қолма-қол ақшасыз төлеу көзделеді.

Интернет арқылы сатудан кейінгі қызмет көрсету әдетте шарттың қолданылу кезінде сақтанушы мен сақтандырушы арасындағы ақпарат алмасу (сақтандыру шартының мәртебесі, кезекті жарнаны жүзеге асыру немесе шартты ұзарту қажеттілігі туралы электрондық ескерту, компанияның жаңалықтары, жаңа сақтандыру өнімдері және сол сияқты), сақтандыру оқиғасы басталған кезде тараптар арасында ақпарат алмасу, интернет арқылы кезекті сақтандыру жарнасын төлеу, ал сақтандыру оқиғасы басталған кезде сақтандыру төлемін жүзеге асыру мүмкіндігінен тұрады.

Онлайн-сақтандыру артықшылықтарының қатарына мыналар жатады: сақтандыру процесін оңайлату, сақтандыру компаниясын және сақтандыру өнімдерін таңдау мүмкіндігі, сақтанушының уақыт шығынын қысқарту, жоғары технологиялық және сақтандыру қызметтеріне қолжетімділікті арттыру. Сақтандыру ұйымдары үшін онлайн-сақтандыру аквизициялық шығыстарды қысқартуға және тікелей сатулардың үлесі айтарлықтай ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде Қазақстанның сақтандыру ұйымдары сақтандыру шартын интернет-сату арқылы жасауды ұсына бастады. Бұл ретте сақтандыру полистерін интернетті пайдалана отырып сату көптеген жағдайда интернет-өтінімдер түрінде орындалады, бұл ретте клиент интернет арқылы өзінің байланыс деректерін ғана береді, онымен одан кейін өзара іс-әрекет телефон арқылы жасалады, кейіннен сақтандырушының немесе сақтандыру агентінің өкілі барады және кейде интернет-сату түрінде.

Сақтандыру саласында туындайтын қатынастарды құқықтық реттеу азаматтық құқықтың мәніне жатады. Азаматтық құқық жүйесінде Қазақстан Республикасының

Азаматтық кодексі (бұдан әрі – Азаматтық кодекс) негізгі нормативтік құқықтық акт болып табылады, онда сақтандыру шартына қолданылатын азаматтық-құқықтық шарттар туралы жалпы қағидалар айқындалады.

Азаматтық кодексте сақтандыру шартының жазбаша нысанда жасалатынын көзделген. Сақтандыру шартының жазбаша нысанын сақтамау оның жарамсыздығына әкеп соғады. Бұл ретте Азаматтық кодекстің 152-бабына сәйкес мәміленің жазбаша нысаны қағаз тасымалдағышта немесе электрондық нысанда жасалады. Мәмілені жазбаша нысанда жасауға хат, жеделхат, телефонжазба, телетайпжазба, факс, электрондық құжаттар немесе субъектілерді және олардың ерік білдіруінің мазмұнын айқындайтын өзге де құжаттар алмасу теңестіріледі. Осылайша, сақтандыру шарттары сақтандыру шартына қолданылатын азаматтық-құқықтық шарттар туралы жалпы қағидалар негізінде қағаз тасымалдағышта және сол сияқты электрондық нысанда жасалуы мүмкін.

Алайда, заңнамада электрондық нысанда сақтандыру шартын жасау (сақтандыру полистерін ресімдеу) мүмкіндігі көзделмеген, осыған байланысты интернет арқылы онлайн-сақтандыру мүмкіндігінің болуы туралы және сақтандыру шартын мәмілені қағаз тасымалдағышта жасамай тану мәселесі туындайды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау жөніндегі агенттігі басқармасының 2010 жылғы 1 наурыздағы №24 қаулысымен (бұдан әрі – №24 қаулы) белгіленген Сақтандыру полистері бланктерінің мазмұнына және оларды жасауға қойылатын талаптарда сақтандыру бланкіне, оның ішінде бланктің нөмірі мен түсіне, бланк өндіру езінде қолданылатын қағазға және міндетті сақтандыру бойынша бланктің қорғаныш дәрежесіне қойылатын бірқатар талаптар қамтылған. Сонымен қатар № 24 қаулыға сәйкес сақтандыру полисінде уағдаласқан тараптардың қолдары болуға, сақтандырушы мен заңды тұлға сақтанушының мөрімен бекітілуге тиіс.

Осылайша, онлайн-сақтандыруды енгізу үшін электрондық нысанда сақтандыру шарттарын жасаудың, оның ішінде сақтандырушының интернет-ресурсына орналастырылған сақтандырудың үлгілік талаптарына қосылу арқылы жасаудың сақтанушының міндетті қол қоюын жоятын, сондай-ақ Ұлттық Банктің сақтандыру шарттарын электрондық нысанда жасау тәртібін айқындау құзыретін көзделетін жалпы құқықтық негіздері көзделетін базалық заңнамалық түзетулер қажет.

Жалпы заңнамалық түзетулерді енгізудің сақтандырудың ерікті түрлері бойынша сақтандыру бойынша электрондық сақтандыру полистерін ресімдеуге мүмкіндік беретінін атап өту керек. Бұл ретте, осы түзетулер қажетті жағдай жасайды, бірақ сақтандырудың міндетті түрлері бойынша онлайн-қызмет көрсетуді енгізу үшін жеткілікті болып табылмайды, себебі бұл сақтандырудың міндетті түрлері жөніндегі заңнамалық актілерге, әлеуетті сақтанушылардың қызметін реттейтін салалық және бейінді заңдарға өзгерістер енгізуді, сондай-ақ бірқатар ұйымдастыру және техникалық мәселелерді шешуді талап етеді.

Сақтандырудың міндетті түрлері бойынша электрондық сақтандыру полистерін қолдану Сақтандыру бойынша бірыңғай дерекқорды (СБДҚ) (электрондық полистер бойынша есеп ұйымы ретінде) клиенттерді сәйкестендіру және міндетті сақтандыру шарттарын жасау үшін талап етілетін ақпаратты тексеру үшін мемлекеттік органдардың дерекқорларымен интеграциялау талап етіледі. Осыған байланысты, заңнамалық актілерге СБДҚ қалыптастыру және жүргізу жөніндегі ұйымның сақтанушы туралы ақпарат сұрату құқығына, сондай-ақ мемлекеттік органдардың сақтандыру шарттарын жасау фактісін тексеру мақсатында олардың СБДҚ-ға кіру мүмкіндігіне рұқсат етілетін толықтырулар енгізу қажет.

Осы жазылған ескеріле отырып, онлайн-сақтандыруды енгізу мынадай екі кезеңнен тұрады:

1) бірінші кезең шеңберінде электрондық түрде сақтандыру шартын жасаудың жалпы құқықтық негіздерін айқындау, сақтандыру полисіне сақтандырушының қолын (мөрін) қоюды жою, сақтандыру ұйымдарының онлайн-қызмет көрсетуін автоматтандыру болжанады;

2) екінші кезеңде СБДҚ-ны мемлекеттік дерекқормен интеграциялау, халықаралық практиканы ескере отырып сақтандыру бойынша онлайн-қызмет көрсету мәселелері жөніндегі заңнаманы жетілдіру жөніндегі шаралар қабылданады [2].

Сонымен қатар, онлайн-сақтандыруды енгізу кезінде заңнамалық түзетулерде мынадай тәуекелдерді болдырмау ескерілуге тиіс:

1) интернеттегі алаяқтық – «клон»/«айна» сайттардың, өтірік сақтандыру компаниялары сайттарының, сақтандыру агенттері сайттарының пайда болуы. Осыған байланысты, сақтандыру компанияларының интернет-ресурстарына талаптар белгілеу, онлайн режимінде шарт жасау тәртібін нормативтік құқықтық актілер аясы деңгейінде нақтылау талап етіледі;

2) сатып алушының сақтандыру полисін ресімдеу кезіндегі қателері (оның ішінде әдейі жіберген): сауалнаманы дұрыс толтырмау, мүгедектерге, Ұлы Отан соғысына қатысушылар үшін жеңілдіктерді негізсіз алу, жүргізу стажын, жасын арттыру арқылы жеңілдіктер алу және тағы сол сияқты. Осындай тәуекелдердің алдын алу үшін СБДҚ-ны мемлекеттік органдармен клиент, заңды тұлға, көлік құралы жөніндегі деректерді растау үшін интеграциялау қажет;

3) сақтандыру сыйлықақысын төлеуге байланысты тәуекелдер: төлемді жүзеге асырмау, электрондық ақшаны пайдалану тәуекелдері, деректемелерді қате көрсету, уақтылы жүргізілмеген төлем. Шешім бойынша сақтандыру сыйлықақысы банктердің төлем жүйелері, SMS-хабарламалар арқылы міндетті төленуі мүмкін;

4) электрондық қызметтердің жеткіліксіз дамуы және сақтандыру ұйымдарының осы қызметтерді көрсетуге дайын еместігі. Сақтандыру ұйымдарын автоматтандыруды, онлайн- сақтандыру кезінде базалық сақтандыру тарифтерінен жеңілдіктер беру арқылы онлайн- сақтандыруды ынталандыру;

5) СБДҚ-ға ақпарат беру кезінде сақтанушы туралы деректердің жеткіліксіз қорғалуы. Сақтанушы туралы деректерді, сақтандыру құпиясы қамтылатын мәліметтерді қорғау мақсатында сақтандыру компанияларының интернет-ресурсына талаптар, сондай-ақ ақпарат алмасу кезінде сақтандыру ұйымдары мен СБДҚ арасында электрондық цифрлық қолтаңбаны (ЭЦҚ) пайдалану міндеттілігі белгіленеді.

Онлайн режимінде сақтандыру шартын жасау рәсімінде электрондық сақтандыру полисін ресімдеудің мынадай кезеңдері қамтылады (1-сурет):

1) сақтандыру өнімін таныстыру мен таңдау және сақтандырушының сайтында сақтандыру талаптарымен таныстыру;

2) сақтанушының (сақтандырылған тұлғалардың) сауалнамаларын электрондық түрде толтыру, онда сақтанушыны сәйкестендіру, сондай-ақ сақтандыру объектісін, тәуекелдерді сәйкестендіру үшін қажетті деректер қамтылады (мемлекеттік органдардың дерекқорымен интеграциялау кезінде СБДҚ-дан клиенттер және сақтандыру объектілері туралы ақпарат алуға болады);

3) ақпарат СБДҚ-ға жіберіледі, ол арқылы сақтанушылардың тексеру мақсатында мемлекеттік дерекқорлармен өзара іс-қимыл функционалы іске асырылатын болады;

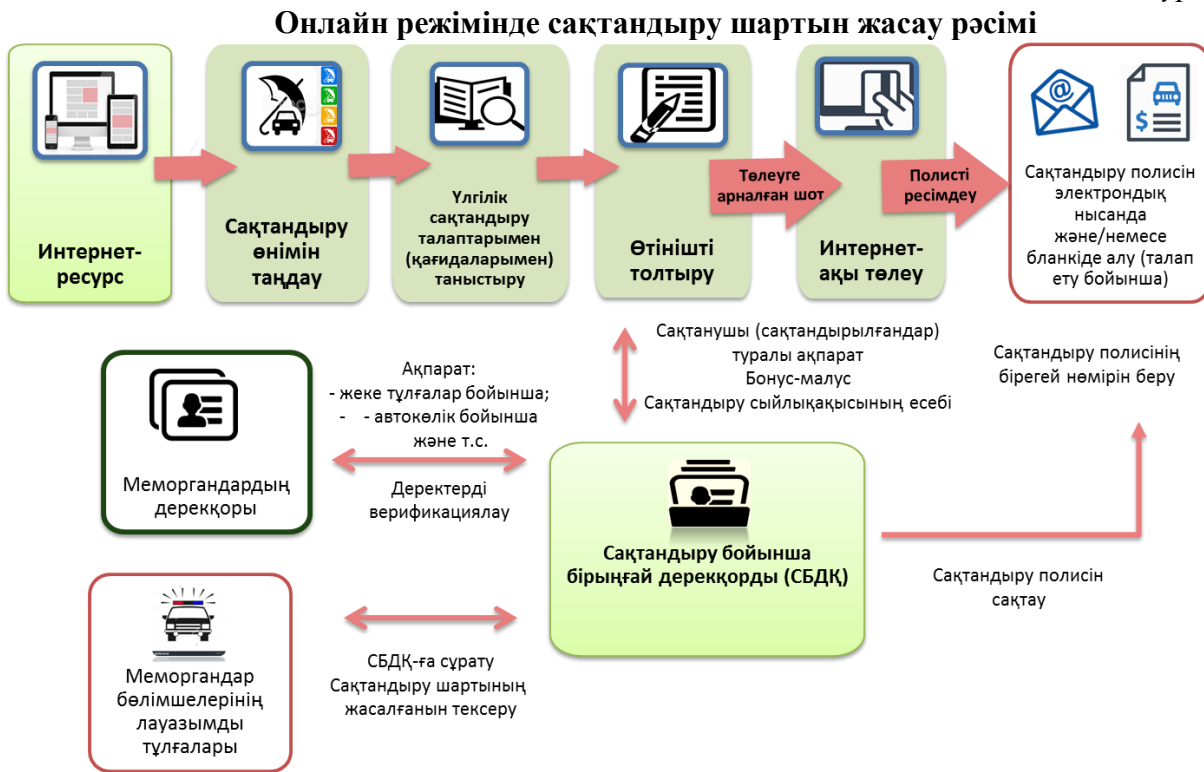
4) клиентті сәйкестендірген және дәйекті деректерді көрсеткен жағдайда клиентке ақы төлеуге арналған шот ұсынылады және сақтандыру сыйлықақысын интернет-төлеу жүзеге асырылады;

5) сақтандыру полисін ресімдеу және мәміле жөніндегі ақпаратты СБДҚ-ға, сондай-ақ сақтандыру ұйымының есеп жүйесіне орналастыру (сақтандырудың міндетті түрлері бойынша СБДҚ-дан бірегей нөмір беріледі);

6) сақтандыру шартын электрондық сату арқылы жасалғанын растау:

– жасалған сақтандыру шартының талаптары қамтылған хабардың электрондық нысанын қалыптастыру және осы хабарды сақтанушының электрондық поштасына жіберу;

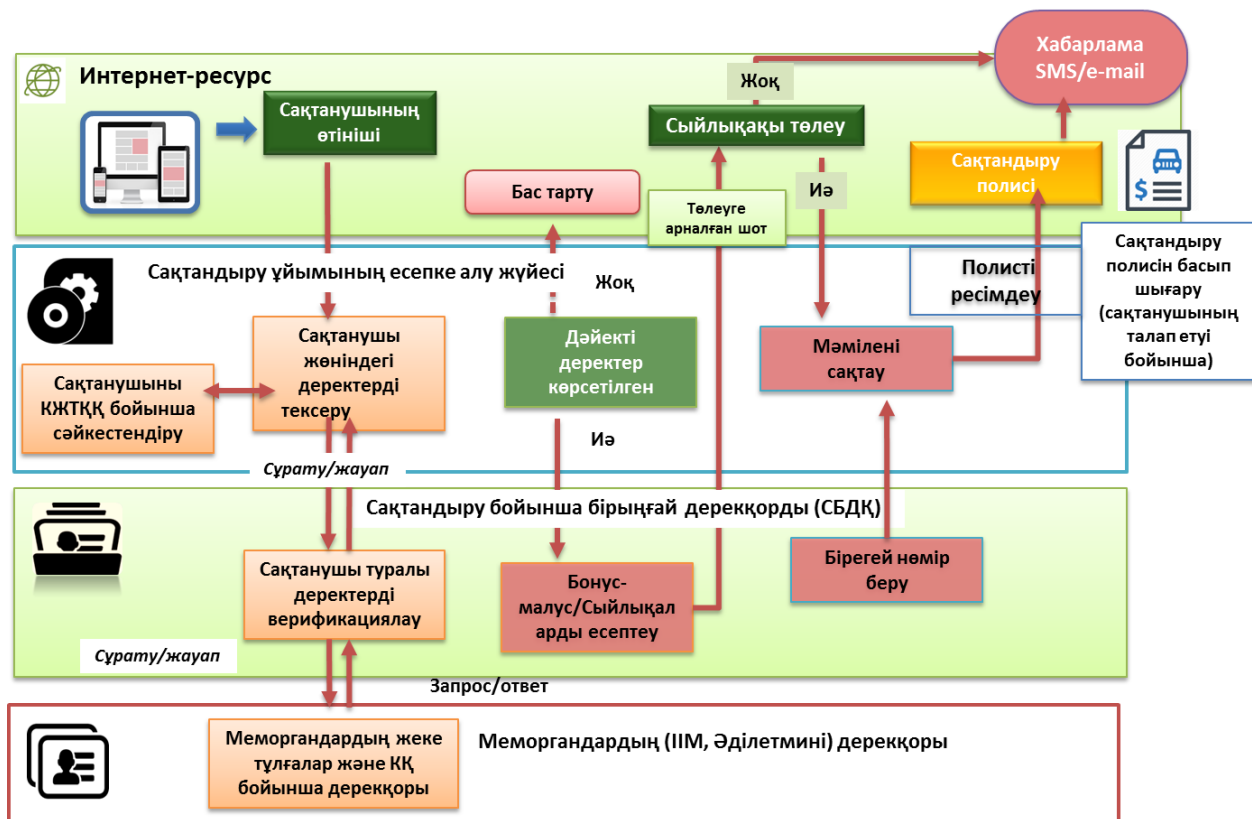
– сақтандыру шартының (сақтандыру полисінің) нөмірі мен қолданылу мерзімі жөніндегі ақпарат қамтылған SMS-хабарды жіберу [2] арқылы жүргізіледі.

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі.

Онлайн режимінде сақтандыру шартын жасаудың барынша жан-жақты бизнес-процесі төменде келтірілген (2-сурет).

Онлайн режимінде сақтандыру шартын жасаудың бизнес-процесі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі.

Қазіргі кезде халық арасындағы неғұрлым маңызды сақтандыру өнімі сақтандырудың барынша жаппай түрі ретіндегі көлік құралдары иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру (КҚИ АҚЖ МС) болып табылады. 2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша сақтандырудың осы класы бойынша 3,1 млн. астам сақтандыру шарты қолданыста, олар бойынша 3 660 182 көлік құралы сақтандырылған. Сақтандырудың осы класы ғана электрондық сақтандыруды енгізу кезінде пилоттық болады. Сонымен қатар, сақтандыру полисін интернет арқылы сатып алған кезде сақтандыру сыйлықақыларының мөлшері бойынша сақтандыру агенттеріне комиссиялық сыйақылар бойынша шығыстар есебінен берілетін жеңілдік алу мүмкіндігі онлайн-сақтандырудың тартымдылығын айтарлықтай көтереді [3].

Халықаралық практикада онлайн-сақтандырудың сақтандырушылардың, әсіресе бөлшек сақтандыру өнімдері бойынша сату көлемінде айтарлықтай үлесі бар. Global Digital Insurance Benchmarking Report деректері бойынша сақтандыру полистерін электрондық сату үлесі әлемде өмірді сақтандыру бойынша сақтандыру сыйлықақыларының 6,2%-ын, жалпы сақтандыру бойынша 9,7%-ын құрайды [4]. 3-5 жылдан кейін электрондық сату үлесінің тиісінше 14,9%-ға және 22,5%-ға дейін өсетінін күтіледі. Дамыған елдерде бөлшек сақтандыру бойынша тікелей интернет-сату үлесі 20%-дан асады [5].

Осылайша, Қазақстан Республикасындағы онлайн-сақтандырудың екі кезеңін іске асыру сақтандыру полистерін тікелей сатудың айтарлықтай өсуіне мүмкіндік жасайды, бұл сақтандыру қызметінің сапасын көтереді. Жалпы алғанда, «онлайн» режімінде сатып алу мүмкіндігі сақтандыру процесін атарлықтай жеңілдіктерді, клиенттердің шығындары мен уақытын, сондай-ақ сату процесінен сақтандыру агенттерінің қатысуын нақты алып тастау кезінде сақтандырушының аквизициялық шығыстарын қысқартады.

Әдебиет тізімі:

1. Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің ресми статистикалық ақпараты, Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бөлімі (www.stat.gov.kz);
2. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сақтандыру бойынша онлайн-қызмет көрсету мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөніндегі жұмыс тобының, Қазақстан Республикасының қаржылық тұрақтылығы және қаржы нарығын дамыту жөніндегі кеңесінің 2016 жылғы 16 маусымдағы отырысының материалдары;
3. Сақтандыру (қайта сақтандыру) бойынша міндеттемелердің көлемі жөніндегі жиынтық есеп (Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми сайты, www.nationalbank.kz);
4. Global Digital Insurance Benchmarking Report, 2015 жыл;
5. Digital distribution in insurance: a quiet revolution (Swiss Re Sigma, No 2/2014).

Өтімділік тәуекелін стресс-тестілеу. Ақпараттық әсер ету және оның стресс-тестілеуде қолданылуы

Көбенбаев О.М. – Ұлттық Банктің Қаржылық тұрақтылық және тәуекелдер департаментінің бас маман-талдаушысы

Меншікті капитал жеткіліктілігі деңгейінің көрсеткішін қоса алғанда, банктің негізгі көрсеткіштері бойынша болжам негізінде шешім қабылдайтын ұтымды салымшылардың іс-әрекетін болжауға мүмкіндік беретін Канада Банкінің тәжірибесі негізіндегі модель қарастырылады. Банктің негізгі ахуалы кредиттік тәуекелді стресс-тестілеу кезінде алынған нәтижелер ескеріле отырып талданады. Осы үлгіні қолдану нәтижесінде ақпараттық әсер ету тиімділігін сандық бағалау жолымен банктердің өтімділік тәуекелін бағалау мүмкін болады.

Қаржы институттарының дамуы банк секторының қарқынды құбылыстардың салдарын жұтуға дайындығының деңгейін айқындауға мүмкіндік беретін алдын алу практикасы ретінде стресс-тестілеу рөлінің күшейгенін көрсетеді. Стресс-тестілеу әдістемелерін әзірлеу мен тұрақты жетілдіру банктердің белгісіздікті сандық жағынан бағалауына және осы бағалауды өздерінің даму стратегияларына негіз етуіне мүмкіндік береді. Реттеушінің тұрғысынан алғанда, стресс-тестілеу жүргізу практикасы жалпы қаржы жүйесінің және сондай-ақ оның жекелеген қатысушыларының проблемаларын бақылау құралын білдіреді. Алынған деректер пруденциялық талаптарды калибрлеуге және әлеуетті тәуекелдердің оқшаулануын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде өтімділік тәуекелін бағалау үлгілері мен әдістемелері белсенді дамуда [1]. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, қаржы институттарындағы өтімділіктің жетіспеуі қаржы секторының әлеуетті тұрақсыздануында соңғы рөл атқармайды, бұл жүйелік әсер ету жағдайында жалпы ел экономикасын қозғайды.

Өтімділік тәуекелін [2] және оның жекелеген құрамдастарын бағалаудың көптеген әр түрлі әдістемелері бар. Қызықты және дәстүрлі емес әдістердің (басқа орталық банктермен салыстырғанда) бірі – Канада Банкі пайдаланатын әдістеме болып табылады [3] – [5]. Қарастырылатын әдістеменің ерекше өзгешелігі – қаржыны іс-әрекет бойынша саралау тетіктерін өтімділік тәуекелін сандық бағалауға енгізу болып табылады. Салымшылардың салымды банктен алу немесе алмау туралы шешімі толық емес ақпаратпен жаһандық бинарлық кооперативті ойнау негізінде болжанады, мұнда банктің салымшылары жалпы жүйенің ахуалы және сондай-ақ жекелеген институттың ахуалы жайында болжам жасай алады.

Модельді нақтырақ қарастырайық. Ол бір тұйық жүйедегі біршама N банктер санынан тұратын жүйені білдіреді және әрбір банктің бейтарап салымшылары олардың әрқайсысының ахуалын бақылай алады. Модельдің уақыт шегі 1 жыл болады және уақыттағы үш негізгі нүктеден тұрады: стресс-тестінің басы (t_0), бірінші жартыжылдықтың соңы (t_1) және жылдың соңы (t_2).

Жоғарыда ұсынылған жүйеде шартты түрде салымшылардың екі түрі болады – инвесторлар және кредиторлар. Кредиторлар t_0 сәтінде қорландыру ұсынады және алу сәтіне қатысты индифферентті болып табылады, яғни, олар өздерінің қажеттіліктеріне қарай қаражатты t_1 сәтінде не t_2 сәтінде алуы мүмкін. Инвесторлардың, керісінше, ұзағырақ шегі болады да, олар өз қаражатын шамамен t_2 сәтінде ғана алады.

Стресс-тестінің басында i банк E_i^4 капиталына және D_i тартылған қаржыландыру көлеміне ие болады. Біраз қаражат көлемін салған әрбір кредитордың r_i сыйақы мөлшерлемесін алу құқығы (яғни, t_2 кезеңінде $1 + r_i$ көлемін алады), сондай-ақ t_0 кезеңінде қандай да бір шектеулерсіз мерзімінен бұрын алу мүмкіндігі болады. $D_i + E_i$ қорландыру көлеміне ие i банк қаражат бөлігін M_i өтімділігі жоғары активтерге (қолма-қол ақша, Ұлттық Банктегі корреспонденттік шоттардағы ақша, Қазақстан

⁴Шындығында капитал буферінің көлемі қарастырылады (меншікті капитал бойынша ең төменгі нормативтік талаптардан асатын көлем)

Республикасының мемлекеттік бағалы қағаздары, банктердегі корреспонденттік шоттарды қосудың орынды болуы қарастырылуда) салады. Қаражаттың қалған бөлігі I_i өтімді емес активтер ретінде қарастырылады. Стресс-тесті жүргізу үшін қажет барлық бастапқы деректер реттеуіш есептілік нысандарынан алынады. Барлық өтімді емес активтер бір пулдан алынады деп болжанады (бұл жорамал Қазақстан Республикасындағы банктер негізінен елдің ішінде кредиттейтін болғандықтан банктердің кредиттік портфельдері өзгешеленуі мүмкін, бірақ Қазақстан Республикасында кредиттеу объектілерінің жалпы жиынтығынан таңдау болып қана табылатынына байланысты орынды). Активтерді жалпы пул түрінде ұсыну банктің балансындағы өтімді емес активтердің сапасы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді (қарастырылып отырған уақыт сәтіндегі жүйе ахуалының сипаты туралы): “high” (ψ_H) – жүйе қалыпты күйде, өтімді емес активтер дисконттар төмен, “low” (ψ_L) – жүйе экономикалық тұрақсыздық күйінде, тәуекелдер ұлғаюда және тиісінше дисконттар өсуде. Сату құны дисконттарға кері пропорционал және $(0;1]$ аралығында болады. Активтердің сапасы жария ақпарат емес, сондықтан ол ω априорлық болжам құрай ғана алатын (жүйенің қалыпты күйде және сату құнының ψ_H тең екендігінің ықтималдығы) салымшыларға емес, банктің өзіне ғана белгілі. Ұсынылған ақпарат жиынтығына ие бола отырып, инвесторлар барабар сату құны $\bar{\psi}^5$, $\bar{\psi} = \omega\psi_H + (1 - \omega)\psi_L$ тең екендігі жөнінде қорытынды жасай алады.

t_1 және t_2 , уақыт сәттерінде кредиттік тәуекелдерді іске асыру болады да, банк өзінің кредиттік портфелі бойынша шығынға ұшырайды: t_1 сәтінде $S_i \in [\underline{S}_i, \bar{S}_i]$, тиісінше t_2 сәтінде $L_i \in [\underline{L}_i, \bar{L}_i]$. Портфельдің S_i залалын бөлу $f_i(S)$ функциясымен айқындалады, ал $F_i(S)$ функциясы оларды кумулятивтік бөлуге сәйкес келеді. t_2 уақыт сәтіндегі залал $g_i(L)$ бөлу функциясымен айқындалады, бұған $G_i(L)$ кумулятивтік бөлу функциясы сәйкес келеді. Бұл кезеңде банктің ұзақмерзімді кредитке қабілеттілігі мен оның өтімділігінің байланысы байқалмай қалады, өйткені қатарынан келетін екі кезеңнің залалдары үшін бөлу функциялары кредиттік тәуекелді стресс-тестілеуден алынған залалды бөлумен айқындалады. Мәселен, әрбір кезеңде залалды бөлу біркелкі, $\underline{S}_i, \underline{L}_i$ қолдау деңгейлерімен және \bar{S}_i, \bar{L}_i банктердің кредиттік портфельдері бойынша залалдарды ең көп және ең аз іске асыру деп қабылданады.

Іске асырылған залалдарды сіңіруге капитал жеткіліксіз болған жағдайда t_2 сәтінде i банк кредитке қабілетсіз болып табылады. Яғни, мына жағдайда: $S_i + L_i > E_i$ банк банкрот болады, сондай-ақ t_1 уақыт сәтінде S_i залалдары E_i капитал деңгейінен асқан жағдайда банк банкрот деп танылуы мүмкін. Егер t_1 уақыт сәтінде банк кредитке қабілетті болып қала беретін болса, онда салымшылардың кетуіне байланысты салымдарды алып қою үлесінің талап етілетін қаражатты төлеу үшін өтімді активтерді жұмылдыру жөніндегі банктің мүмкіндіктерінен жоғары болу ықтималдығы болады, соның нәтижесінде банк банкрот болады. Салымшылардың кетуінен зардап шеккен және t_1 сәтінде өтімді емес болып танылатын банк t_2 сәтінде автоматты түрде кредитке қабілетсіз болады. Өз қаражатын алуға ниет білдірген салымшылар $l_i \in [0,1]^6$ бөлігі банктің өтімділікті жұмылдыру жөніндегі мүмкіндігінен жоғары болғанда, банк өтімді емес болып танылады:

$$l_i > \lambda(S_i, \bar{\psi}_i) \equiv \frac{M_i + \psi_i(Y_i - S_i)}{STL_i} \quad (1)$$

Бұл жағдайда $\lambda(S_i, \bar{\psi}_i)$ іс жүзінде $\bar{\psi}$ ($\bar{\psi}_{i,n} = \{\bar{\psi}_{i,1}, \dots, \bar{\psi}_{i,n}\}$ жүйенің ағымдағы жағдайын ескере отырып активтерді шұғыл сату (“fire-sale”) арқылы қысқамерзімді берешекті өтеу мүмкіндігін көрсететін «баланстық өтімділік» (BSL) көрсеткішін білдіреді, мұндағы i - банк нөмірі, n - өтімді емес активтер сыныбы). Жүйенің ахуалы қалай қалыптасатынын қарастыру үшін бинарлық үйлестіру ойыны түрінде салымшылар үшін нәтижені қарастыру қажет [5].

⁵ Болжамдар бойынша дисконттың орташа мөлшерленген деңгейі

⁶ $\lambda > 1$ болуы мүмкін екенін түсінген жөн, бірақ бұл жағдайда өтімділік тәуекелі іске асырылмайды

Салымшылар іс-әрекеттерінің нәтижелері

	Банк кредитке қабілетті (t_2)	Банк кредитке қабілетсіз (t_2) не өтімді емес (t_1)
Қалу	$I+r$	0
Алып қою	1	1

Дереккөзі: автор [4] дереккөз негізінде жасаған

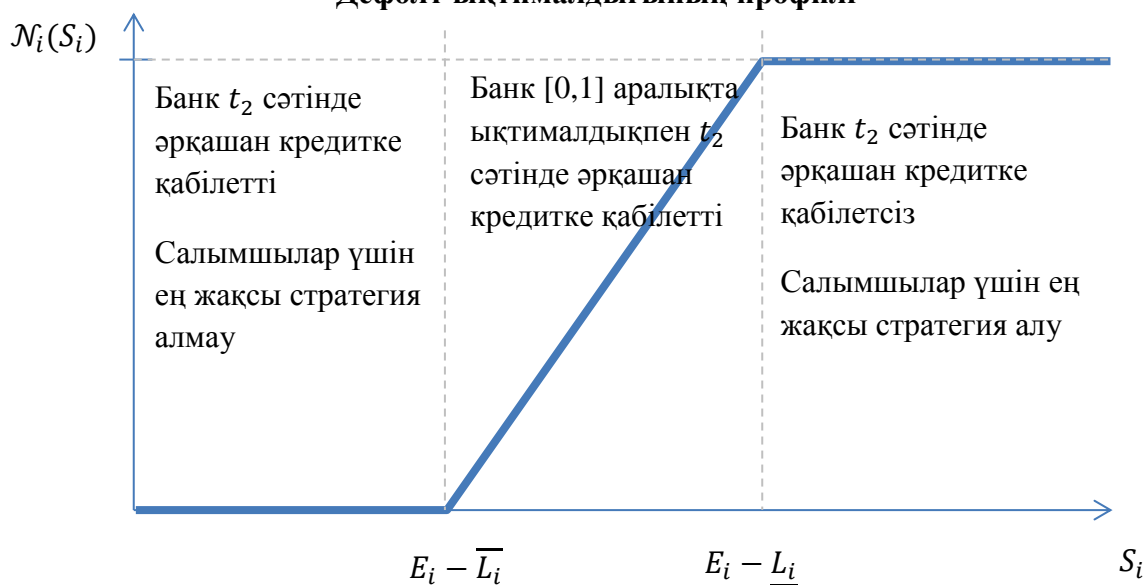
Егер салымшы қаражатын мерзімінен бұрын алатын болса, онда ол банктің кредитке қабілетсіз болуына (t_1, t_2) немесе өтімділіктің жеткілікті деңгейіне ие болмауына (t_1)⁷ қарамастан кез келген жағдайда өз салымын толық мөлшерде алады. Салымын алмаған жағдайда, салымшы нәтижесін сенімді болжай алмайды: есептелген сыйақыны алу не салымнан толығымен айырылу (бұл кезеңде қойылған міндеттің күрделенуіне байланысты банктік салымдарға кепілдік беру схемасы қарастырылмайды). (t_1) уақыт сәтінде залалды іске асыруды кредиттік тәуекелді стресс-тестілеуден ала отырып, L_i залалдарды іске асыруды ескере келе (t_2) сәтінде банктің кредитке қабілетсіздігінің шартты ықтималдығын алуға болады. Яғни, банк мынадай талап $E_i - S_i - L_i < 0$ орындалған жағдайда, дефолт жариялайтын болады, олай болса, шартты бөлу мынадай болады:

$$N_i(S_i) = \begin{cases} 1 & \text{егер } S_i > E_i - \underline{L}_i, \\ 1 - G_i(E_i - S_i) & \text{егер } S_i \in [E_i - \overline{L}_i, E_i - \underline{L}_i], \\ 0 & \text{егер } S_i < E_i - \overline{L}_i. \end{cases} \quad (2)$$

Егер банктің S_i екінші кезеңдегі шығындары тіпті ең аз залал іске асырылған жағдайда капитал буферінен асатын болса, онда мұндай банк 100% ықтималдықпен t_2 сәтінде кредитке қабілетсіз болады. Егер S_i екінші кезеңдегі залалдар бірінші кезеңнің ең жоғарғы залалы іске асырылғаннан кейін капитал буферінен аз болған жағдайда да кері жағдай болу мүмкін. Мұндай банк 0 ықтималдықпен кредитке қабілетсіз болады. $[E_i - \underline{L}_i, E_i - \overline{L}_i]$ аралығында дефолт ықтималдығы $G_i()$ екінші кезеңнің залалдарын кумулятивтік бөлу функциясымен айқындалады (1-сурет).

Дефолт ықтималдығының профілі

1-сурет

Дереккөзі: автор [4] дереккөз негізінде жасаған

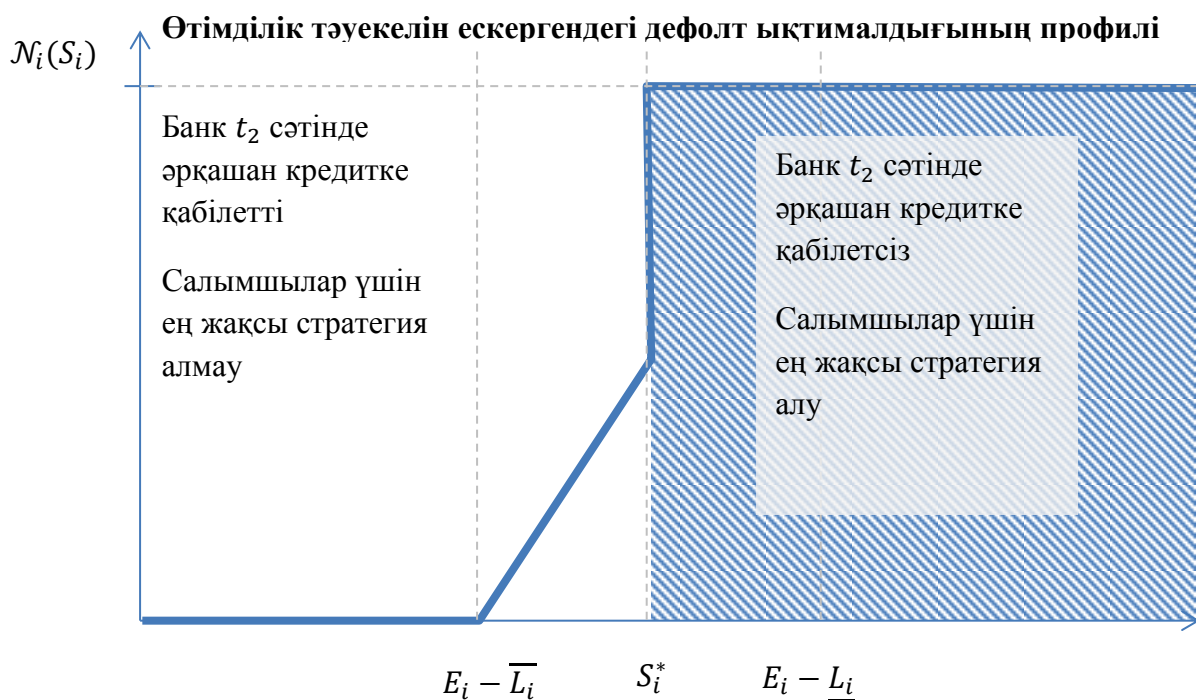
⁷ Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің ерекше бөлімі 765-бабының 2-тармағына сәйкес

Алу не алмау туралы шешім салымшыларға салымды алып қою немесе банкте қалдыру бәрібір болатын S_i^* залалдардың шекті мәніне байланысты болады. Салымшылар үшін екі нәтиже 1-кестеге сәйкес тең болғанда индифференттік нүктесі туындайды. Яғни, S_i^* залалдары бойынша осы өтімділік деңгейінде $(1+r)$ салым бойынша кіріс алудың шартты математикалық күтілуі (салымшының салымды алмау талабымен) салымшы салымды мерзімінен бұрын алатын нәтижемен тең болғанда:

$$G_i(E_i - S_i^*)\lambda(S_i^*; \bar{\psi})(1+r) = 1. \quad (3)$$

Бір өлшемдік оңтайландыруды пайдалана отырып, S_i^* индифференттік нүктесін табамыз. Табылған күрделі мәнді ескерсек, банк дефолтының ықтималдық профилі мынадай болады (2-сурет).

2-сурет

Дереккөзі: автор [4] дереккөз негізінде жасаған

Теңдеуді тексеру (3) S_i^* нүктесінің стресс-тест логикасымен үйлесетін мынадай ерекшеліктерге ие екенін көрсетеді:

- E_i капитал буферінің ұлғаюымен мәні ұлғаяды, капиталдың ұлғаюымен банк үлкен залалдарды сіңіре алады.
- ақша қаражаты көлемінің және M_i баламаларының ұлғаюымен мәні ұлғаяды, ақшаның ұлғаюымен банктің өзінің қысқамерзімді міндеттемелері бойынша жауап беру қабілеті ұлғаяды, тиісінше, λ баланстық өтімділік көрсеткіші өседі.
- салымшылар көп кірістілікпен өтелетін үлкен тәуекелге ұшырауға дайын болғандықтан, r салымдар бойынша кірістіліктің ұлғаюымен мәні ұлғаяды.
- борыштық жүктеме деңгейі көп болғанда λ баланстық өтімділік көрсеткіші азаятын болғандықтан, D_i қысқамерзімді міндеттемелер көлемінің ұлғаюымен мәні азаяды, бұл салымшыларды қаражатын ертерек алуға ынталандырады.
- $\bar{\psi}$ ретінде көрінетін активтер пулының сату құнының ұлғаюымен мәні ұлғаяды, ол өз кезегінде жүйе қалыпты күйде деген ω априорлық болжамдардың ұлғаюымен ұлғаяды. Ақпараттық әсер ету элементі өтімділік стресс-тестінде былайша ықпалдасады. Банк кредитке қабілетсіздік себебінен не өтімділіктің жетіспеуінен дефолт жариялағаннан кейін қалған банктердің әрқайсысының кредиторлары өздерінің априорлық болжамдарын қайта бағалайды, бұл банктердің өтімді емес активтері пулының күтілетін сату бағасы азаятын

болғандықтан басқа банктің дефолтына әкеп соқтыруы ықтимал. Мынадай механизм жұмыс істейді:

$$\text{банктің дефолты} \rightarrow \omega_i \downarrow \rightarrow \bar{\psi} \downarrow (= \omega_i \psi_{high} + (1 - \omega_i) \psi_{low}) \rightarrow \lambda(S^*; \bar{\psi}) \downarrow \rightarrow S^* \downarrow. \quad (4)$$

Болжамдардың жаңару процесі банктердің санына тең итерациялардың ең көп санымен қайталама процесс болып табылады (дефолттар саны банктердің санынан көп бола алмайды). i банктің салымшылары ψ_{high} жүйе қалыпты күйде деген ω_i субъективті болжамға ие болады. Әрбір жаңа дефолт кезінде салымшылар өтімді емес активтердің пулын қайта бағалайды, сату құнын төмендетеді. Ақпараттың таралу құрылымы толық граф болып табылады, өйткені әрбір банктің салымшылары қалған банктердің жай-күйін бақылай алады, бұл банктердің дефолттарын байланысты оқиғалар ретінде қарастыру кезінде алгоритмнің есептегіштік күрделілігіне шектеулер қояды. Осындай тұжырымдау кезінде әрбір итерацияға банктердің өзара әрекет ету ықтималдықтарының $N!$ есебін жүргізу қажет. Есептеулерді жеңілдететін және стресс-тест мақсаты үшін жүйеге барабар сипаттама беретін жорамал – дефолттардың тәуелсіздігі болып табылады (бір итерация шегінде), бұл болжамдарды қайта бағалау үшін Байес формуласын пайдалануға мүмкіндік береді. i банк дефолт болған жағдайда 1 мәнін қабылдайтын $\eta_i \in \{0,1\}$ индикаторлық ауыспалы шаманы енгіземіз. Сонда әрбір i банк үшін k итерациясына ω ықтималдығы мынаған тең:

$$\omega_i^{(k+1)} = \prod_{n \neq i} \frac{Pr(\eta_n^k | \psi_{high})}{Pr(\eta_n^k)} \times Pr(\psi = \psi_{high}) = \frac{\prod_{n \neq i} Pr(\eta_n^k | \psi_{high}) \times \omega_k}{\omega_k \times \prod_{n \neq i} Pr(\eta_n^k | \psi_{high}) + (1 - \omega_k) \times \prod_{n \neq i} Pr(\eta_n^k | \psi_{low})}, \quad (5)$$

$$Pr(\eta_i = 1 | \psi = \psi_{high}) = Pr(S_i > S_{high}^*), \quad (6)$$

$$Pr(\eta_i = 1 | \psi = \psi_{low}) = Pr(S_i > S_{low}^*). \quad (7)$$

Бұл жағдайда S_{high}^* (S_{low}^*) мәні (3) формуласынан табылған, мұндағы (λ) для баланстық өтімділіктің функциясы үшін кірме мән $\bar{\psi}$ сату құнының орташа мәні емес, тиісінше ψ_{high} және ψ_{low} жүйенің әрбір күйіндегі пулдың сату құнының мәні болып табылады.

Бірінші итерация үшін не кездейсоқ мәндер векторын алу және банктер дефолттарының ықтималдығын айқындай отырып, көп рет симуляция жасау не әрбір банк үшін 0.5-ке тең жүйенің жай-күйі бойынша априорлық болжамдар бере отырып, ақпараттық емес критерий пайдаланған жөн. Байес статистикасы саласындағы зерттеулер ақпараттық емес критерий жаңа ақпарат түсуінің априорлық болжамдар қайта бағалау дәрежесіне қаншалықты күшті әсер ететініндегі бұрмалауларды болдырмауға септігін тигізетіні жөнінде айтуға мүмкіндік береді. (3) формуладағы механизмге сәйкес соңында жаңа күрделі мән алынатын қайта бағалау раунды өткеннен кейін итерациялар мына екеуінің бірі болғанға дейін жалғаса береді: не барлық банктер дефолт күйінде болады, не келесі раундта бір де бір банк дефолт күйіне өтпейді.

Қазақстан үшін үлгіні енгізудің күрделілігі

Осы үлгіні қазақстандық тәжірибеде қолдану шеңберінде параметрлерді қосымша калибрлеу қажет. Әсіресе бұл активтерді жою кезінде дисконт деңгейлеріне қатысты, өйткені бұл үлгі жүйенің әр түрлі күйлеріндегі дисконт мөлшерлемелерінің дифференциалына өте сезімтал болып келеді. Нарықтық емес активтердің болуына және тиісінше осындай активтердің өтімділік деңгейін бағалауда гетерогенділіктің болуына және күтілетін дисконт деңгейіне байланысты жүйенің екі күйіндегі олардың жою құнын бағалау қиын. Саралаудан өткізу⁸ сәтінде активтердің сыныбына қарамастан әрбір күйдегі дисконт деңгейлерінің біркелкілігі туралы болжам жасалды. Пруденциялық нормативтердің ағымдағы өзгерістері мен толықтырулары, атап айтқанда, (LCR)

⁸ Үлгі R-Studio эзирлеу ортасында, R бағдарламалау тілінде енгізілген болатын

өтімділікті өтеу көрсеткішін енгізу болашақта активтердің өтімділік деңгейін біртекті бағалау туралды айтуға, яғни, активтердің әр түрлі сыныптары бойынша позицияларды жою кезінде ақша ағындарын бөлшектеп қарастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар алып кетуге ұшырағыш міндеттемелердің түрлері мен мерзімдері туралы болжам да маңызды аспект болып табылады. Үлгіні кредиттік тәуекелді стресс-тестілеу шеңберінде алынған залалды бөлуге қолданған жағдайда осындай бөлу банктің корпоративтік портфелі үшін түрлендірілгенін ескеру қажет. Жеке тұлғалардың кредиттік тәуекелінің симуляциялық үлгісінің болмауы алынатын сандық нәтижелерге кейбір шектеулер қояды. Ақшаның әкетілу түрлері мен көлемі өтімділікті өтеу көрсеткішіне мониторинг жасаудың нәтижелерімен үйлестірілуге тиіс. Бұл банк секторының реттеудегі өзгеріске реакциясын үлгілеуге мүмкіндік береді.

Байқалмайтын құбылыстармен⁹ байланыстырылатын қаржы жүйесінің тәуекелдерін бағалау шеңберінде қарастырылған өтімділікті бағалаудың дәстүрлі емес әдісінің болашағын ескере отырып, үлгіні одан әрі пысықтау және жетілдіру қажет. Үлгінің мүмкіндіктері мен қолданылуын кеңейтуге арналған жұмыстың перспективалық бағыттары мынадай қадамдармен ұсынылады:

- 1) Үлгіні желілік әсер ету нәтижесімен толықтыру;*
- 2) Кредиттік тәуекел мен өтімділік тәуекелі үлгілерін соңына дейін ықпалдастыру, сол арқылы бірыңғай әмбебап стресс-тестілеу тетігін жасау;*
- 3) Ұзақмерзімді перспективада инвесторлардың болжамдарын активтер пулының құны бойынша қайта бағалаудың кері әсерін пысықтау және оны нарықтық тәуекел моделіне бірлестіріп жүйелеу;*
- 4) Ұзақмерзімді перспективада өтімділігі жоғары активтердің ірі позицияларын жоюдан олардың құнына болған кері әсерді бағалау.*

Әдебиеттер тізімі:

1. Kapinos, P. S., Mitnik, O. A., & Martin, C. A. (2015). Stress Testing Banks: Whence and Whither?. FDIC Center for Financial Research Paper, (2015-07);
2. RTF Workgroup on Liquidity Stress Testing (2013). Liquidity stress-testing: a survey of theory, empirics and current industry and supervisory practices;
3. Anand, K., Bédard-Pagé, G., & Traclet, V. (2014). Stress testing the Canadian banking system: A system-wide approach. Bank of Canada Financial System Review, 61;
4. Gauthier, C., Z. He and M. Souissi. (2010). “Understanding Systemic Risk: The Trade-Offs Between Capital, Short-Term Funding and Liquid Asset Holdings.” Bank of Canada Working Paper No. 2010-29;
5. International Monetary Fund (IMF). (2014). “Canada: Financial Sector Assessment Program; Stress Testing—Technical Note.” IMF Country Report No. 14/69;
6. Morris, S., & Shin, H. S. (2001). Global games: theory and applications.

⁹ Олардың болмауына байланысты іске асырылған банктен алып кетулер бойынша іріктеу жоқ

Қарағанды облысындағы қолма-қол жасалмайтын есеп айырысулар нарығының дамуы

Фурман И.В. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Қарағанды филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бас маман- экономисі.

Бүгінгі күні қолма-қол жасалмайтын есеп айырысуларды пайдалану саласын кеңейту мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Осы кезеңде банктік төлем карточкалары қолма-қол жасалмайтын есеп айырысуларды жүзеге асырудың ең қарқынды құралы болып табылады. Соңғы он жылдықта банктік төлем карточкалары біздің өміріміздің бір бөлігі бола отырып, банк ісінде карточка бизнесі жетекшілік позицияны ұстап тұр. Банктік төлем карточкалары еліміздің қолма-қол жасалмайтын бөлшек төлем жүйелерінің дамуының негізі бола отырып, қолма-қол ақша айналысының азаюына, «көлеңкелі» экономика үлесінің азаюына, шаруашылық субъектілерінің және азаматтардың қаржылық операцияларының айқын болуына, сондай-ақ халыққа банк қызметін көрсетуді жақсартуға ықпалын тигізеді. Төлем карточкасы ұсақ бөлшек тауар-ақша айналымындағы қолма-қол ақша массасын экономикаға тартудың, оны қолма-қол жасалмайтын айналымға аударудың неғұрлым қолайлы құралы болып табылады.

Төлем карточкалары нарығының жылдам және тиімді қарқынмен дамуы, оны есеп айырысудың көпшілік құралына айналдыра отырып, олардың тұрғындардың арасында таратылуының өсуі есеп айырысудың бұл түрінің тиімділігінің куәсі болады және қаржы нарығының дамуының күшті ынталадыруы болып табылады. Халық төлем карточкаларын көбінен сауда орындары мен сервис ұйымдарында тауарлар мен қызмет көрсетулер үшін, коммуналдық қызметтерді, байланыс қызметтерін, салықтарды және кеден төлемін төлеу, кредиттерді өтеу, ақшаны карточкадан карточкаға аудару кезінде пайдаланады. Қолма-қол ақшамен салыстырғанда төлем карточкаларының анық артықшылықтарынан басқа, оның ұстаушысы өзімен бірге қолма-қол ақшаның көп сомасын алып жүру қажеттілігінен және оған байланысты тәуекелдерден құтылады.

Төлем терминалдары, ақпараттық дүңгіршектері, банкоматтар, «интернет-банкинг» сияқты қызметтер арқылы төлем карточкалары бойынша қолма-қол жасалмайтын есеп айырысулардың жыл сайынғы артуы халықтың «төлем» мәдениетінің өсуін арттырады. POS-терминалдар арқылы жүргізілетін есеп айырысулардың маңыздылығын атап өту мүмкін емес, банктік терминалдар арқылы есеп айырысулар – бұл ең алдымен оларға қызмет көрсетудің еуропалық стандарттары сервисінің жаңа деңгейін көрсетеді, төлем карточкаларын ұстаушылар есебінен клиенттерді көбейту арқылы сауда – сервистік кәсіпорындардың бәсекелестік қабілеттілігін арттырады, жалған банкноталарды қабылдау тәуекелін қысқартады, қолма-қол ақшаны сақтаудың, инкассациялаудың және қайта санаудың шығыстарын азайтады, ұсақ ақшалардың жетіспеу мәселелерін болдырмайды, тауарлар және қызмет көрсетулер үшін клиенттермен есеп айырысу барысында сенімділіктің және қауіпсіздіктің қосымша кепілдігі беріледі.

Бүгінгі күні Қарағанды облысында төлем карточкаларын қабылдайтын сауда кәсіпорындары мен сервис желілері ауқымды және азық-түлік дүкендерімен және супермаркеттермен, киім және аяқ киім дүкендерімен, ойын-сауық кешендерімен, электроника дүкендерімен, мейрамханалар, кафелер, медициналық орталықтармен, туристік агенттіктермен, көлік салондарымен және т.б. ұсынылған. Жолаушылар тасымалдаушы саласында халыққа қызмет көрсетудің сапасын және сервис деңгейін арттыруға, жолаушылар тасымалдаушы қызметтерінің қолжетімділігін кеңейтуге бағытталған инновациялық жобаларды ендіру мақсатында «Жолаушылар тасымалы» АҚ төлем терминалдарының біріктірілген желісі арқылы билеттерді сатуды жүзеге асыруда.

Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ұлттық Банк еліміздің қаржы секторында көлеңкелі экономиканы азайту бойынша негізгі іс-шаралардың бірі ретінде төлем карточкаларын пайдалана отырып, қолма-қол жасалмайтын төлемдердің жүйесіне аса көңіл аударады. Қызметтері Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен анықталған

жеке кәсіпкерлермен және/немесе заңды тұлғаларға таралатын төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған «Жекелеген қызмет түрлерінің және төлем карточкаларын пайдалана отырып төлемдерді қабылдауға арналған жабдық (құрылғы) қолдану тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 29 қазандағы №1147 қабылданған қаулысы еліміздегі төлем карточкаларының дамуына және кеңінен қолданылуына мүмкіндік берді [1].

2016 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша төлем карточкаларын шығаруды іс жүзінде 26 банк және «Қазпочта» АҚ жүзеге асырады. Аталған ұйымдар халықаралық жүйелердің төлем карточкаларын шығарады және таратады (олардың үлесі – 95,6%): VISA International, MasterCard Worldwide, American Express International және UnionPay International. Бұдан басқа Қазақстан банктері жергілікті жүйелердің төлем карточкаларын шығарады: Altyn Card – «Қазақстан Халық Банкі» АҚ және Ситибанк Қазақстан жергілікті карточкасы - «Ситибанк Қазақстан» АҚ.

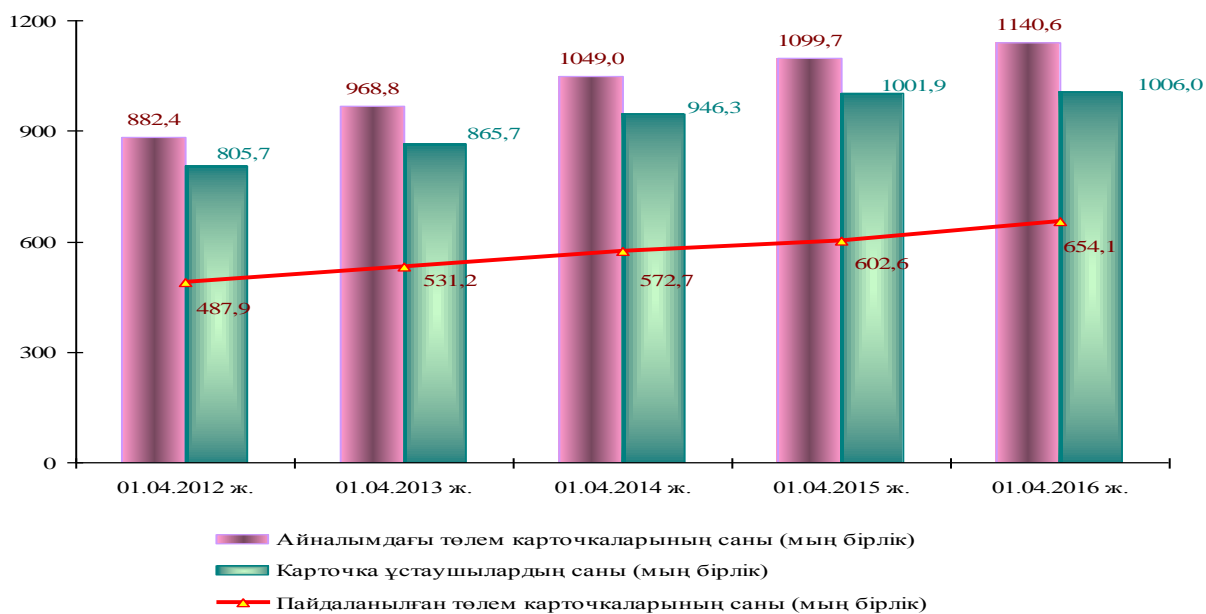
Қолма-қол жасалмайтын есеп айырысулардың дамуының маңыздылығын, мәнділігін және өзектілігін ескере отырып, соңғы 5 жылда Қарағанды облысы бойынша төлем карточкалары нарығының және қолма-қол жасалмайтын есеп айырысулар жүйесінің жағдайы мен дамуын бағалауды ұсынамыз. Талдау көрсеткіштерінің нәтижесі бойынша тұрақты оң динамикасы анық байқалады, бұл Қарағанды облысының карточка нарығының ілгерілемелі дамуын білдіреді.

Яғни, 2016 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша банктік төлем карточкаларының саны 1140,6 мың бірлікті құрады, ол 2012 жылдың тиісті мерзімінің деңгейінен 29,3% асып түскен [2]. Ең қолайлы таралған карточкалар дебеттік карточкалар болып табылады, олардың үлесі 90,6%, кредиттік карточкалардың үлесі – 1,1%. Есеп беру күніне карточкаларды ұстаушылардың саны 1006,0 мың адамды құраған, пайдаланылған төлем карточкаларының саны – 654,1 мың бірлік (01.04.2012 жылмен салыстырғанда өсу 24,9% және 34,1% құрады, тиісінше) [2].

Айналымдағы осы өнімнің санының артуын талдай отырып, «төлем карточкаларын пайдалану» сияқты маңызды көрсеткіштің төмендегенін және есеп беру күніне айналымдағы карточкалардың жалпы көлемінен 57,3% құрағанын атап өту қажет, бұл олардың сапалы өсуінің беталысын көрсетеді. Банктер төлем карточкаларын төлем құралы ретінде қолданатын ұстаушыларға ғана береді (1 Сурет).

1 сурет

Банктердің Қарағанды облысында тарататын карточкаларының саны

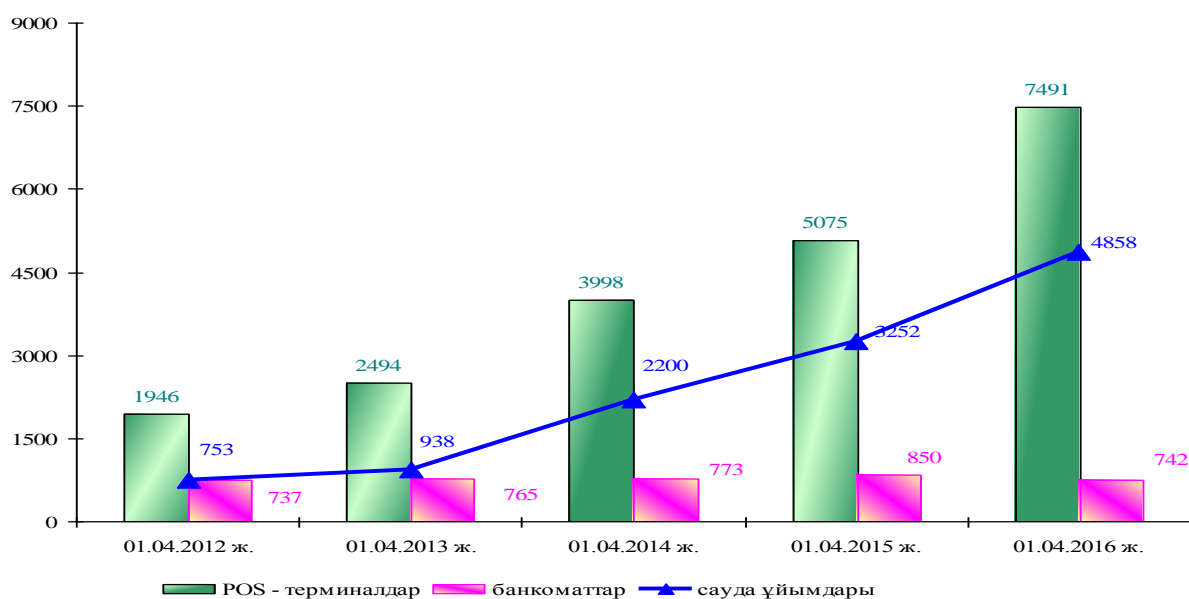
Дереккөзі: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы, «Төлем карточкалары» бөлімі.

Ұстаушылардың тауарларға, жұмыстарға және қызметтерге төлемдерді жүргізу кезінде төлем карточкаларын кез келген жерде, кез келген уақытта пайдалануға техникалық мүмкіндігін жасау, қолма-қол жасалмайтын есеп айырысулар жүйесінің сәтті жұмыс істеуінің кепілі болып табылады. Облыстағы POS- терминалдардың саны 2012 жылдың 1 сәуірінен бастап 2016 жылдың 1 сәуірі аралығындағы кезеңде 1946 данан 7491 данаға дейін көбейген, банкоматтардың саны 737 данадан 742 данаға дейін көбейген, төлем карточкаларына қызмет көрсететін тауар-сервистік кәсіпорындардың саны 753 бірліктен 4858 бірлікке көбейген.

Орнатылған POS-терминалдардың саны (8,6%) бойынша Қарағанды облысы Алматы қаласы мен Астана қаласынан кейін 3 орынға ие (2 Сурет).

2 сурет

Қарағанды облысы бойынша төлем карточкаларына қызмет көрсетуге арналған қондырғылардың саны туралы мәлімет

Дереккөзі: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы, «Төлем карточкалары» бөлімі.

Облыста 01.04.2016 жылы 1 POS-терминалға 185 тұрғыннан келді, 1 банкоматқа – 1868 тұрғын [3].

Орнатылған банктік дүңгіршектердің саны бойынша Қарағанды облысы Алматы қаласынан кейін 2 орында тұр, олардың үлес салмағы 11,9% (136 дана) құрайды.

Қаралып отырған кезеңде облыста орнатылған төлем терминалдарының саны 20 данадан 1637 данаға дейін көбейген. 01.04.2016 жылғы жағдай бойынша жалпы орнатылған төлем терминалдары көлеміндегі төлем терминалдарының үлесі Республика бойынша 11,6% құрады.

Сауда ұйымдары мен сервистердің POS-терминалдармен жабдықталуына қарамастан және төлем карточкалары ұстаушыларының төлем карточкаларын пайдалану арқылы есеп айырысу мүмкіндіктерінің кең таралуына қарамастан, басым көпшілік жағдайларда төлем карточкалары тек ақша қаражаттарын алу үшін ғана пайдаланады (1 Кесте).

Қарағанды облысында 2012-2016 жылдар аралығындағы кезеңде төлем карточкаларын пайдалана отырып, қолма-қол ақшаны беру бойынша қолма-қол жасалмайтын төлемдер және операциялар

Күні	Қолма-қол жасалмайтын төлемдер		Қолма-қол ақша беруге байланысты операциялар	
	Жалпы санының үлесі, %	Жалпы сомасының үлесі, %	Жалпы санының үлесі, %	Жалпы сомасының үлесі, %
01.04.2012ж.	10,2	6,7	89,8	93,3
01.04.2013ж.	11,5	5,6	88,5	99,4
01.04.2014ж.	12,5	5,7	87,5	94,3
01.04.2015ж.	13,0	5,2	87,0	94,8
01.04.2016ж.	17,5	6,9	82,5	93,1

Дереккөзі: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы, «Төлем карточкалары» бөлімі.

Яғни, 2012 жылдың 1 сәуірінде Қарағанды облысында транзакциялар бойынша төлем карточкаларын пайдалана отырып, жасалған транзакциялардың саны 10,2%, сомасы 6,7% құрады. 2016 жылдың 1 сәуірінде қолма-қол жасалмайтын транзакциялардың саны бойынша үлесі 17,5% және сомасы 6,9% құрады.

Жоғарыда келтірілген 1 Кестенің деректері бойынша төлем карточкаларын пайдалана отырып, қолма-қол жасалмайтын төлемдердің жалпы көлемдегі үлесі саны мен сомасы жағынан өсу динамикасын көрсетуде. Сонымен қатар, қолма-қол жасалмайтын төлемдердің үлесі бұрынғыдай төмен, бұл тек халықтың қарыжылық сауаттылығының төмен болуымен ғана емес, сонымен қатар, төлем карточкаларының қолма-қол ақшаны банкомат желісі арқылы алу үшін қажетті шотқа қолжеткізудің ақшалай есеп айырысу құралы ретінде қабылдануынан ғана емес, сонымен қатар, сауда (қызметтер) саласы субъектілерінің өздерінің қызметін жүзеге асыру кезінде алынатын нақты тауарлар мен кірістердің айналысын жариялағысы келмегендіктерден, төлем төлеуге төлем карточкаларын қабылдағысы келмейтіндіктерінен болды.

Қарағанды филиалы бұқаралық ақпарат құралдарына мақалалар жариялау және телеарналарда сұхбат беру арқылы тұрақты негізде ақпараттық түсіндіру жұмыстарын жүргізеді:

- халықтың және облыстың сауда-сервистік кәсіпорындарының төлем карточкаларын пайдалану арқылы есеп айырысуларды жүргізу кезінде сенімділік пен қауіпсіздікті арттыруға бағытталған төлем карточкаларының артықшылықтары туралы;
- электрондық төлемдерді дамыту;
- тауарлар мен қызметтер үшін ақы төлеу кезінде төлем карточкаларын қабылдаудан бас тартқан кәсіпкерлік субъектілеріне белгіленген жауапкершіліктер туралы.

Ұлттық Банкі Қарағанды филиалының тауарларды және қызметтерді сатып алу кезінде төлем карточкаларын пайдалануды көпшілікке тарату бойынша облыста жүргізіп жатқан жұмысы жеке тұлғаларға арналған ақпаратты барынша қолжетімді етуге мүмкіндік береді, бұл халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру мен тауарлар және қызметтер үшін есеп айырысу кезінде қолма-қол жасалмайтын есеп айырысулардың үлесін арттыруға жағдай жасайды. Яғни, 2015 жылы облыста қолма-қол жасалмайтын төлемдердің жүйесін дамыту, төлем карточкаларын пайдалана отырып, қолма-қол есеп

айырысуларды жүзеге асыру үшін POS – терминалдарды пайдалану бойынша, ағымдағы жағдайы және оның даму келешегінің мәселелері бойынша банк филиалдарының, мемлекеттік мекемелердің, қоғамдық бірлестіктердің өкілдерімен және Қарағанды облысының кәсіпкерлерімен бірлесіп мәжілістер өткізілді. Қарағанды филиалы тұрақты негізде POS-терминалдардың бар-жоғына және тауарлар мен қызметтер үшін есеп айырысуларды жүзеге асыру кезінде кассирлердің төлем карточкаларын қабылдауларына арналған эквайрингтік қызметпен айналысуға банк филиалдарымен шарттар жасасқан сауда ұйымдары мен сервис пункттеріне мониторингі мен тексерулер жүргізіп отырады. 2015 жылы Қарағанды облысы қалаларының 223 сауда және сервис пункттеріне тексеру жүргізілді.

Қолма-қол жасалмайтын есеп айырысуларда төлем карточкаларының қолданылуын кеңейту бойынша белсенді жұмысты облыс банктерінің филиалдары өздігімен жүргізеді. Халықты хабардар ету мақсатында төлем карточкаларымен есеп айырысуларды жүзеге асыру үшін банктер web- сайттарда POS-терминалдарды орнатқан сауда-сервистік кәсіпорындардың тізімін орналастырып отырады. Төлем карточкаларына қызмет көрсетудің қол жетімді орнындарында жарнама сипатындағы плакаттар, төлем карточкаларының логотиптері орналастырылады, тұрақты негізде банк филиалдары «жалақы» жобаларына қатысуға тартылатын облыс кәсіпкерлерінің қызметкерлерімен ақпараттық түсіндіру сипатындағы кездесулерді өткізіп отырады.

Бұдан басқа, төлем карточкаларының ұстаушыларын ынталандыру мақсатында жекелеген банктер 3% – 20% мөлшерінде тауарлар мен қызметтерге арналған жеңілдіктер қарастырылған бонус жинақ клубын құрады, маркетингтік акциялар жүргізіліп отырылады, соның нәтижесінде төлем карточкаларының ұстаушылары бағалы жүлделер мен сыйлықтарды ұтып ала алады. Көптеген коммуналдық қызметтер мен басқа төлемдерді қолайлы төлеуге арналған банктік қызмет көрсетудің қашықтықтан басқарылатын жүйесі құрылды. Сауда және сервистік кәсіпорындар клиенттерінің ынталандырылуымен қатар, тауар мен қызметтер үшін ақы төлеу кезінде төлем карточкаларын қабылдап отырған кассирлердің өздері де ынталануда екендігін атап өту қажет. Эквайрингтік желіні кеңейту мақсатында банк филиалдары тұрақты негізде сауда және сервистік кәсіпорындарға жарнама сипатында адрестік және электрондық жіберілімдерді жүзеге асырады, сондай-ақ супермаркеттер мен сауда үйлеріне барып отырады.

Ұлттық Банктің Қарағанды филиалы төлем карточкаларының нарығын дамыту, оларды дамыту перспективасы және төлем карточкаларын пайдалана отырып, қолма-қол жасалмайтын төлемдерді жүргізу кезінде туындайтын проблемаларды шешу саласында өзінің жұмысын одан әрі жалғастыратын болады. POS-терминалдардың желісін дамыта отырып, карточка транзакцияларының құрылымында тауарларға ақы төлеу үлесі артады деген негіз бар, бұл ақыр аяғында ұлттық экономиканың және қаржылық сектордың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Жекелеген қызмет түрлерінің және төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған жабдықты (құрылғы) қолдану тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 29 қазандағы № 1147 қаулысы;
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми Интернет-ресурсы, «Төлем карточкалары» бөлімі;
3. Қарағанды облысы Статистика департаментінің ресми Интернет-ресурсы (www.karaganda.stat.kz).

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Солтүстік Қазақстан филиалының ағымдық жағдайдағы экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындар мониторингін дамыту мәселелері және бағыты

Ж.Б. Исакова – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Солтүстік Қазақстан филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы.

Осы мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкте мониторинг жүйесін жасау кезеңінен бастап мониторингті дамыту, пікіртерім жүргізу кезінде кәсіпорындардың қатысу мәселелері, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Солтүстік Қазақстан филиалында (бұдан әрі – ҚР Ұлттық банкі) жүргізілген экономиканың нақты сектордағы кәсіпорындар мониторингінің ағымдық жағдайы сипатталған. Жеке шетелдік орталық банктерінің қаржылық емес ұйымдарда мониторингтің жүргізілуін ұйымдастыру тәжірибесі өткізілуде.

Мониторингке кәсіпорындарды тартудың негізгі мақсаты орталық (ұлттық) банктің функционалдық қызметтерінің негізгі бағыттарын қамтамасыз ету барысында ақпараттық – талдау ретінде қолданылатын экономиканың қаржылық емес секторлардағы жағдайдың өзгеруінің себебі тәуелсіз бағаның келуі болып табылады [1].

Алдыңғы қатарлы елдердің орталық банктері өздерінің функционалдық қызметтерінің негізгі бағыттарын қамтамасыз ету үшін экономиканың қаржылық емес секторындағы қызметтер мен тауар өндірісі саласындағы жағдайларға сол немесе басқа да нысандар бойынша жүйелі талдау (мониторинг) жүргізеді. Орталық банктер аталған мақсатта қаржылық емес кәсіпорындар, кәсіпорындардың шаруашылық қызметтерінің нәтижесін және келесі жағдайды талдау үшін қажетті ақпараттарды алу көздерін және әртүрлі нысандарды пайдаланады [1].

ҚР Ұлттық Банкінде құрылған кәсіпорындардың мониторинг жүйесі Франция, Германия, Ресей сияқты елдердің кәсіпорындарының пікіртерімі әлемдік тәжірибесінің қолданылуына негізделген, дегенмен көптеген тұсы Ресей Банкінің ұқсас жұмыстарының жүргізілуіне негізделген. Қазіргі уақытта Ресей Банкінің кәсіпорындарын мониторингтеу жүйесіне 16 мыңнан астам халық шаруашылық субъектілері қатысты, олардың ішінде - федерал ауқымындағы ірі ұйымдар және Ресейдің барлық аумағындағы құрылымдықты түзетін кәсіпорындар, ол аумақтық экономикаға сапалы талдау жүргізу мүмкіндігіне жол ашады. Қазақстанда да, кәсіпорындардың Банк жүргізген мониторингіне қатысуы өз еріктері бойынша жүзеге асырылады. Кәсіпорындарға мониторингті жүргізу мақсаты экономиканың қаржылық емес саларын дамытудың негізгі үрдісінің кешендік талдауын, соның ішінде аумақтық және экономикалық қызметтер (салалары) бойынша кәсіпорындардың қаржылық - шаруашылық қызметтерінің және өндірістік нәтижелерін, сонымен қатар жеке кәсіпорындардың қаржылық жағдайларын жүзеге асыру болып табылады [2].

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі кәсіпорындардың мониторингіне баса назар аударады. Кәсіпорындардан алынатын жүйелі (тоқсандық) пікіртерімнің негізінде ақпарат бірегейлі және көп жағдайда басқа көзден алу мүмкіндіктерінің болмауы. Пікіртерімнің арқасында ҚР Ұлттық Банкі банк ақша қаражатын қажет ететін кәсіпорындарды зерттеу мүмкіндіктерін алады, олардың инвестициялық ортаны жасайтын қаржылық жағдайларын және олардың қызметтеріне тигізетін ықпалын бағалайды. Бұдан басқа, мониторинг нәтижелері аталған кәсіпорындардың көзқарасы мен аумақтық экономиканы бағалауға мүмкіндік алады. Айталық, өнімге деген сұранысты, шаруашылық қызметтерінің тәуекел бағаларын, кәсіпорынның ағымдық және инвестициялық қызметіне әсерін тигізетін факторларды толығымен экономикалық конъюнктураның талдау нәтижелерінің өзгеруін.

Солтүстік Қазақстан филиалы (бұдан әрі – филиал) бастапқы сатыда жүргізген мониторингке қатысқан қатысушылардың санының бары 46 кәсіпорынды құраған болатын. Филиал біртіндеп тексеруге қатысушылардың қатарын көбейту үстінде. Мониторингке көбіне көлемі жағынан орташа және ірі кәсіпорындар тартылуда. Филиал

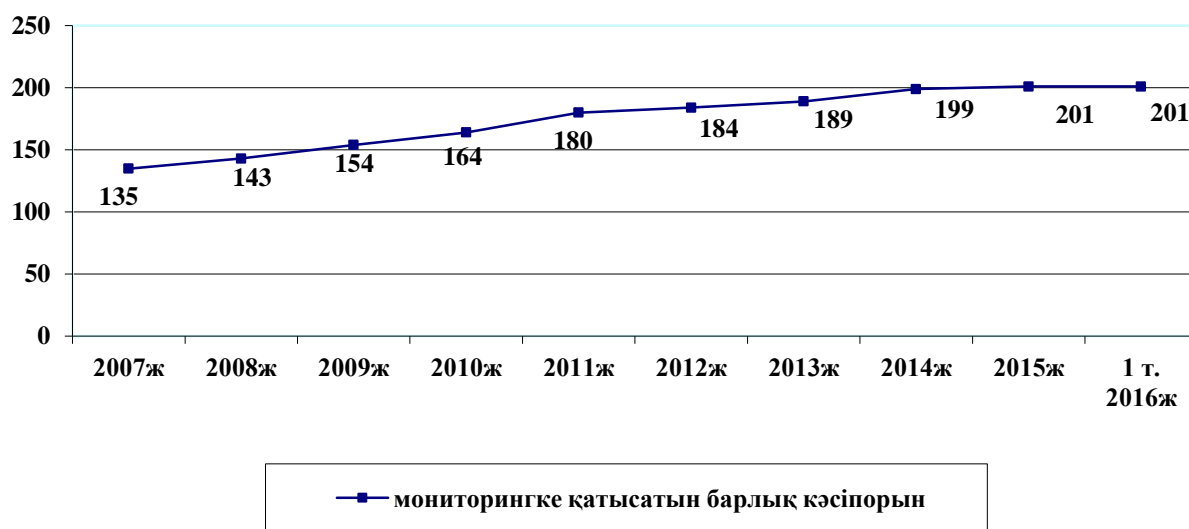
облыс орталығынан басқа (Петропавл қ.) облыс аудандарында жұмыс атқаратын кәсіпорындардың бағаларынан да хабардар.

Бүгінгі күнге мониторингке қатысушылар тізімінде 201 кәсіпорын бар, ол республика бойынша қатысушылардың жалпы санының 7,2% құрайды. Мониторингке қатысушылар саны толық Қазақстан бойынша 2016 жылдың 1 тоқсанының мәліметі бойынша 2805 кәсіпорынды құрады немесе Қазақстанның экономикасының қаржылық емес сектордағы барлық қолданыстағы кәсіпорын 2,2%. Ұлттық Банктің Солтүстік Қазақстан филиалында пікіртерімге қатысқан 201 шаруашылық субъектісі бар, облыстағы кәсіпорынның 4,1% құрайды [3].

Қатысушылар саны тоқсан сайын арта түсуде және толығымен аумақ бойынша 9 жылда (2007 жылдың 1 тоқсанында) 66 кәсіпорынға өскен немесе 32,8% (1 сурет). Осы уақытта өнімдерді (жұмыс, қызмет) іске асырудан түскен кірістің тоқсандық көлемі 4 есеге жуық артты (19,7 млрд. теңгеден 71,2 млрд. теңгеге дейін) [3].

1 сурет

Экономиканың нақты секторындағы мониторингке қатысушы кәсіпорындардың өсу қарқыны, бірл.

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Есептілікті қалыптастыру» АЖО «Экономиканың нақты бөлігіндегі кәсіпорындар мониторингі» ААК

Филиал қызметкерлерінің мұқият, мақсатты жұмыстарының арқасында жақсы нәтижеге қол жеткізді. Тоқсаннан тоқсанға дейін кәсіпорындармен тығыз өзара байланыс орнығуда. Жаңа респонденттерді тарту жұмыстарын күшейту мақсатында жұмыстардың әртүрлі тәсілдері қолданылуда:

- Филиал басшысы фирмалардың басшыларымен жеке әңгіме жүргізу мақсатында кәсіпорындарға шығуы;
- әкімдіктер форумдарын, кездесулерін, жиналыстарын, кеңестерін жүргізу кезінде бизнес құрылымдарға дейін пікіртерім жүргізу туралы ақпараттарды жеткізу;
- жергілікті атқару органдарымен тығыз ынтымақтастықта болу (Облыс әкімінің қолы қойылған хатты жолдау арқылы мониторингке қатысуға шақыру);
- кәсіпкерлерді тарту мақсатында жеке кәсіпкерлермен филиал қызметкерлерінің жеке таныстығын пайдалану.

Осылайша, кәсіпкерлерді тартуда салиқалы саясатты жүргізе отырып, филиал оң нәтижеге қол жеткізді. Аталған мәселе бойынша филиал ұстанымы бір жақты – барлық жерде де өсу қарқынының болуы, яғни, көрсеткіштер санының сапаға ауысуы. Пікіртерім кезінде көп кәсіпорындар қамтылса, аумақ кәсіпорындарының жиынтық талдау ақпараты соншалықты аса мәнді және аса нақты және облыс экономикасының нақты сектордағы үрдісті дұрыс көрсетеді.

Сондай-ақ, филиал басқа да филиалдар сияқты мониторингтен бас тарқан бірнеше кәсіпорындармен көптеген мәселелерде туындағаны шындық пен қиындықтар болды.

Жеке кәсіпкерлер бір рет қатысып, кейіндері бухгалтерлердің бос еместігін және мониторингке ерікті қатысу екендігін алға тартып келесі қатысулардан бас тартқаны да болды. Осыған орай кәсіпорындарға жолданатын талдау материалдарын жетілдіру жұмыстарына баса назар аударылды. Мониторингке кәсіпорындардың тұрақты қатысуын ынталандыру мақсатында әр қатысушыға тоқсан сайын жүргізілген пікіртерімнің нәтижесі бойынша ақпарат жолданады. Осындай ынталандыруды жасау маңыздылығы кәсіпкерлердің мониторингке өз еріктерімен қатысуына (мониторинг жүйесін құруда қажетті қағидалардың бірі) байланысты және тұрақты іріктеуді қалыптастыру қажеттілігін, мониторинг нәтижелері бойынша қалыптасатын талдау ақпараттарын және мәліметтер қатарының сапасын қамтамасыз етеді. Мониторинг нәтижесі бойынша қайтарымды ақпараттан басқа ресми статистикалық ақпарат қоса жолданады: саладағы мониторингке қатысушылар бойынша жалпы деректер, ҚҰБ қайта қаржыландыру ресми мөлшерлемесі, ай соңындағы теңгенің нарықтық курсы, кәсіпкерлерге берілген банк несиелері бойынша сыйақы мөлшерлемесі, салалардағы дайын өнімдердегі бағаның өзгеруі.

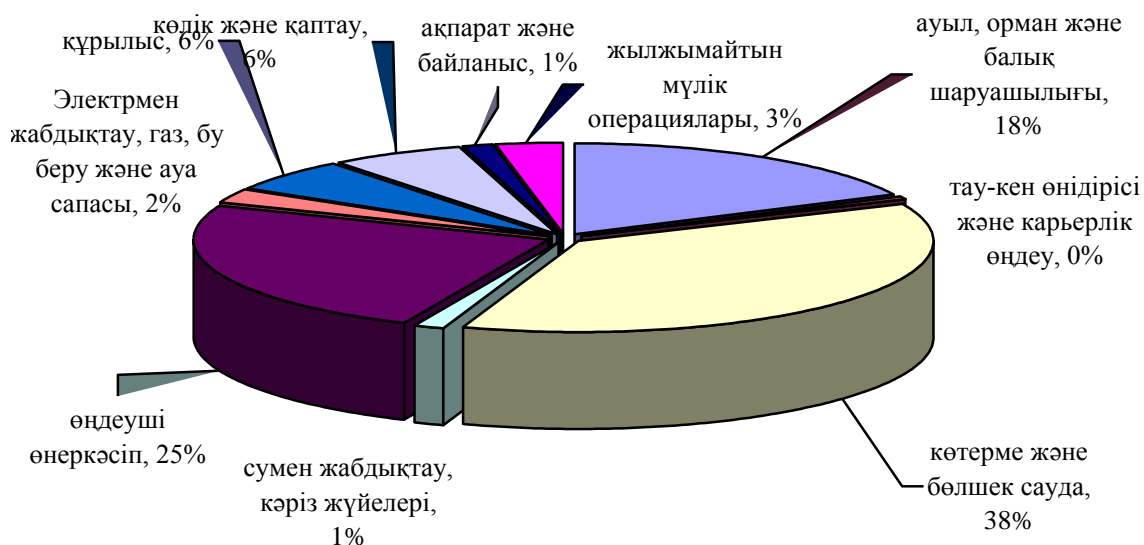
Солтүстік Қазақстан облысы (бұдан әрі – облыс) құрылым түзетін салалардың негізгі ірі кәсіпорындары өзара пайдалы ынтымақтастық арқасында мониторингті жүргізу басынан бері (2000 жылдан бері) пікіртерімге қатысатындар:

- өңдеуші өнеркәсібінде – «Киров атындағы зауыт» АҚ, «ЗИКСТО» АҚ, «Ауыр машина жасау Петропавл зауыты», «Сұлтан кондитерлік өнімдері» АҚ;
- ауыл шаруашылығында – «Зенченко и К» ЖШС, «Мамбетов и К» ЖШС;
- электр қуатын, газды және суды таратуда және өндіруде – «Петропавл жылу жүйелері» АҚ, «СевКазЭнерго Петропавловск» АҚ, «СевКазЭнергосбыт» ЖШС.

Мониторингке қатысуға Солтүстік Қазақстан облысы экономикасының нақты секторының барлық негізгі салалары тартылды. (2 Сурет).

2 сурет

Мониторингке қатысушылардың - салалық тарату кәсіпорындары

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Есептілікті қалыптастыру» АЖО «Экономиканың нақты бөлігіндегі кәсіпорындар мониторингі» ААК

Кәсіпорындарды салалық тарату құрылымындағы ең көп үлес сауда саласына келеді – 38%. Сонымен қатар, Солтүстік Қазақстан облысының жетекші басты салаларының бірі ауыл шаруашылығы болып табылады. Облыстың экономика құрылымындағы ең көп үлес салмағы ауыл шаруашылығының үлесінде – жалпы аумақтық өнім 22,3%.

Жалпы іріктеудің салалық құрылымы әр тоқсан сайын жақсаруда, «ауыл шаруашылығы» салалық өкілдіктердің ұлғаюы баса назарды талап етеді, кәсіпорындарға

жүргізілген әрбір пікіртерімінің нәтижесі бойынша алғашқы іріктеу бағасынан байқалады (1 Кесте).

1 кесте

Экономика бойынша сатудың жалпы көлеміндегі кәсіпорындарды іріктеу сатылымынан түскен түсімнің үлесі

	4 т. 2013 ж.	4 т. 2014 ж.	4 т.2015ж.
Мониторинг қатысушылары – кәсіпорын саны	189	199	201
<i>Оның ішінде ірі және орташасы</i>	105	97	99
Экономика бойынша сатудың жалпы көлеміндегі кәсіпорындарды іріктеу сатылымынан түскен түсімнің үлесі, %	43,9	48,3	53,5
<i>Соның ішінде салалар бойынша:</i>			
Ауыл шаруашылығы	35,8	23,9	22,6
Өңдеуші өнеркәсіп	88,3	79,5	72,3
Құрылыс	29,4	25,8	47,2
Сауда	33,2	48,3	80,6
Көлік және байланыс	64,4	47	55,3
Электрмен қамту, газ беру, бу және ауа реттеуіш	84,3	75,5	77,4
Сумен қамту; кәріз жүйесі, қалдықтарды жинау және таратылуын бақылау	96	64,4	96,2

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Есептілікті қалыптастыру» АЖО «Экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындар мониторингі» ААК

Ауыл шаруашылық салаларының маңыздылығын түсіне келе, ауыл шаруашылық кәсіпорындарының тартылуына баса назар аударылды, кәсіпорындардың аумақтық іріктеулері аумақ экономикасының салалық ерекшеліктерінің ескерілуі арқылы қалыптасуы тиіс.

Сапалы талдау материалдарын дайындау мақсатында кәсіпорындарды мониторингке қатысуға тарту тізімдері тоқсан сайын облыстың статистикалық тіркеулерінен, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қалыптасу жүргізіледі. Сонымен қатар, мониторингке қатысатын ауыл шаруашылық кәсіпорындарынан мәлімет жинау мәселесі де бар – бұл, шалғай жатқан ауыл округтары, бөлімшелер, аудан орталықтары облыс орталықтарынан сала кәсіпорындарының алыс орналасуы. Сондай-ақ ауыл шаруашылығындағы жұмыстардың маусымдық сипатта болуына байланысты көптеген кәсіпорындармен кездесу мүмкіндігі жоқ, тіпті, электронды поштасы немесе факсы жоқ кәсіпорындар да кездеседі.

Филиал ағымдағы жылдың сәуір айында облыс экономикасының нақты секторында жағдайды бағалау мақсатында кезекті мониторинг жүргізілді. Кәсіпорындарға жүргізген пікіртерімінің нәтижелері облыс экономикасының нақты секторындағы негізгі үрдіс және экономикалық жағдай туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді (2 кесте).

2016 жылдың 1 тоқсанын 2015 жылдың 4 тоқсанымен салыстырғанда шикізат пен материалдарға бағаның өсуімен дайын өнімге сұраныстың төмендеуі әлі де жалғасуда, несиелік, іскерлік және инвестициялық белсенділіктің төмендеуімен байланысты жағымсыз үдерістің күшейгендігі байқалды. Дегенмен, кәсіпорындардың қаржылық-экономикалық жағдайының көрсеткіштері жақсарған – 2015 жылғы 4 тоқсанда облыстың экономикасы бойынша орташа сатылымдардың рентабельділігі 13,2% бастап 2016 жылғы 1 тоқсанда 19,4% дейін өскен, ағымдық өтімділік коэффициенті салыстыру бойынша 1,4% бастап 1,6% дейін аз-мұз артқан. Кәсіпорындар экономикадағы жағымсыз үдерістерге мән берместен, өндірілген өнімге сұраныстың өсуіне байланысты жағдайдың 2016ж. 2 тоқсанында жақсаруы күтуде [3].

СҚО нақты сектордағы негізгі үрдістер

Дайын өнімге, шикізатқа және материалдарға сұраныстың және бағаның конъюнктурасы	Кәсіпорындардың іскерлік белсенділігін және өндірістің тиімділігін бағалау
Дайын өнімге сұраныстың төмендеуі жасласуда	Өндірістік қуат көзін қосу төмендеді
Өсу кезеңіндегі материалдар мен шикізат бағалары	Өндіріс көлемі төмендеу шегінде
Кәсіпорындардың қаржылық-экономикалық жағдайының бағалау	Кәсіпорындардың инвестициялық белсенділігі төмендеді
Кәсіпорындардың өтімділік көрсеткіштері жақсарды	Банк жүйесінің ықпалы Несие берілмеген кәсіпорындардың үлесі көбейді
Рентабельдік көрсеткіштері жақсарды	Негізгі және айналым қаражатын несиелендірудің бағалық және бағалық емес шарттарының жақсарды
Валюта бағамы өзгерістерінің ықпалы	Тенгемен несиелендірудің нақты және қолайлы пайыздық мөлшерлеме арасындағы алшақтық жоғары болып қалуда
Респонденттердің жартысы тенге бағамының USD, EURO және RR-не қатысты өзгерісінің жағымсыз ықпалы байқалуда	

 - оңөзгеріс - терісөзгеріс

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, «Есептілікті қалыптастыру» АЖО «Экономиканың нақты бөлігіндегі кәсіпорындар мониторингі» ААК

Филиалдың өткізген мониторингі нәтижесі тоқсан сайын бизнес кәсіпорындарының жалпы жай-күйі, аймақтағы экономикалық үрдісті бақылау үшін жергілікті атқару органдарына жолданады. Экономиканың нақты секторында даму қысқа мерзімді кезеңде күтілетін өзгертулер және ағымдағы жағдайдың жедел бағасын қалыптастыру – 2013-2017 жылдарға арналған экономиканың нақты сектордағы Кәсіпорындардың мониторингін дамыту тұжырымдамасы анықтаған кәсіпорындар мониторингінің нақты мақсаты [4].

Мониторингті жүргізуге көзделген мақсатқа жетуде сөзсіз, үнемі жетілдіру, ізденісте болу қажет, толықтыру, жақсарту, осы жұмыстың басымдылығын өзгерте отырып, пікіртерім нәтижелерін кеңнен қолдану жақтарын іздеу.

Аумақ үшін кәсіпорындардың мониторинг нәтижелерінің пайдалылығы аумақтық филиалдардың әлеуетін қолдану және тарту арқылы кеңейту мүмкіндіктерінің болуы. Шетелдік орталық банктерінің мониторинг жүргізуін мысалға келтіре отырып, облыстың несиелік мекемелерінің нәтижелерін тәжірибеде қолдану мүмкіндіктерін қарау ұсынылады:

– мысалы Франция мен Жапония банктерінің тәжірибесін мониторингке қатысу үшін аумақ кәсіпорындарының барынша мүмкіндік санды қамтуын кеңейту;

– банктік қадағалау мақсатында кәсіпорынның қызметіне талдау нәтижелерін пайдалану. Коммерциялық банктердің нәтижесін ұсыну мақсатында жеке кәсіпорындар рейтингін қалыптастыру, несие ұйымдарымен тығыз байланыс орнату (мысалға, Франция, Испания, Түркия, Ресей Банктерінің тәжірибесі)

Францияның Орталық Банкінде кәсіпкерлермен жұмыс, олардың рейтингтерін әзірлеуден басталады, ол аумақтық бөлімшелердің негізгі қызметтерінің бірі болып табылады. Банктің басты мақсаты басшылыққа және Банктің мүдделі бөлімшелеріне

ұсыныс және кәсіпкерлер мен нарық туралы ақпаратты несиелі мекемелеріне беру. Осы жұмыстың жеке аспектісі – жауапсыз төлемдер мен кәсіпорындар туралы ақпарат. Белгіленген кезеңдегі бақылауда баға бойынша 160 мың ірі (5 млн. франктан астам айналымы бар) кәсіпорындар Франция Банкіне тікелей өз теңгерімін ұсынады. Бақылаудың жалпы әдістерін пайдалана отырып Франция Банктері барлық кәсіпорындарға (аумағына қарай) 50-80% картотека жүргізген. Франция Банктерінің бағасын коммерциялық банктерге міндеттемейді, ал тәжірибеде оларды кеңінен қолданады. Коммерциялық банктер қаржылық емес бөлігіндегі кәсіпорындардың шаруашылық қызметтері нәтижесінің меншік бағасын жүргізу кезінде базалық бағдар ретінде кәсіпорындардың базалық жағдайының басқа бағасын және рейтингтерін қолданады [1].

Жапонияның Орталық банкінде мониторингке қатысу – ерікті, осылайша, Жапония Банкі кәсіпорындарды, тіпті шағын кәсіпорындарды да, соның ішінде кәсіпорын ассоциацияларымен және басқа да ұйымдармен ынтымақтаса отырып, осы мақсат үшін мүмкіндіктерінше көп кәсіпорындарды қамтуға ұмтылады [1].

Испания Банкі құнды қағаздар (болған оқиға туралы мәліметтер, баланстар, сапалы ақпарат) бойынша Комиссиядан алынған ақпараттар, несиелік тіркеу қордағы деректер, 8000 кәсіпорын бойынша сауалнама негізінде несиелік бағасы үшін ақпаратты қалыптастырады. Испания Банкіде қолданылатын ішкі рейтинг шкаласы 5 деңгейі бар. Кәсіпорын бойынша есепте кәсіпорындардың сипаттамасы бар, кәсіпорынның экономикалық және қаржылық талдауға жататындығы (коэффициенттер негізінде) секторлық талдау [1].

Түркияның Орталық Банкі коммерциялық банктерге экономиканың жетекші саласындағы кәсіпорындардың қаржылық жағдайы туралы ақпаратты жүйелі негізде ұсыну арқылы несиені қайтару дәрежесін дұрыс бағаламау нәтижесінде жүйелік тәуекелдердің туындау қаупін азайтатын несиелік саласындағы қызметтер үшін оларға белгілі бір бағдар береді [1].

Сөз соңында, Қазақстанның Ұлттық Банкінің экономиканың қаржылық емес секторының кәсіпорындарға мониторингті жүргізуде 16 жыл ішінде кәсіпорындардың мониторингісін дамыту саласында маңызды жұмыстарды атқарғанын атап өткен дұрыс. Енді осы жеткен жетістіктерге қарамастан, нарықтық экономиканы дамыту арқылы алдыңғы қатарлы елдердің Орталық банктерінің тәжірибесіне сүйене отырып, осы бағытты одан әрі дамыта түсу қажет. Біздің экономикамыз үшін ең үздігін, ең пайдалысын және қолайлысын таңдауымыз керек. Аумақтық филиалдардың барынша көп әлеуеттерін іске қосу, жаңашылықты енгізуге батыл кірісу қажет. Кәсіпорындарды мониторингтеу негізінде бірегей ақпараттың бірталай көлемі қалыптасады, бірақ мемлекеттік басқару органының бір де біреуі ондай ақпараттарға мән бере бермейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Мониторинг предприятий нефинансового сектора экономики центральными банками» кітабы, Степанова Ю.В., Моргачева И.А., Максимова С.А., 2010 жыл;
2. «Экономика и экологический менеджмент» НИИ ИТМО ғылыми журналы, проф., экономика ғылым докторы О.В.Михалевтың №1, 2015 жылғы мақаласы;
3. 2016 жылғы 1 тоқсанындағы Солтүстік Қазақстан облысының экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингі қорытындысы бойынша стандартталған талдамалық шолу;
4. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Директорлар кеңесінің 2013 жылғы 24 сәуірдегі №130 қаулысымен бекітілген Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының мониторингін дамытудың 2013-2017 жылдарға арналған тұжырымдамасы.

Жамбыл облысының қаржы нарығындағы жағдай туралы

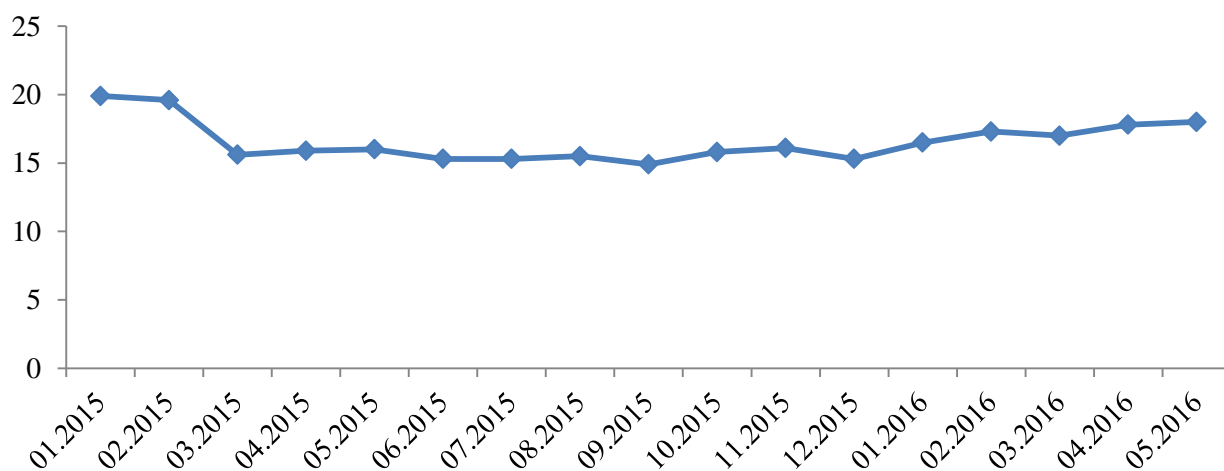
Итмашева В.А. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Жамбыл филиалының валюталық операцияларды бақылау бөлімінің бастығы

Осы мақалада Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкімен жинақталған ресми түрдегі ақша-кредит статистикасының негізінде дайындалған Жамбыл облысының қаржы нарығындағы жағдай қарастырылған. Атап айтқанда, кредиттер мен депозиттер бойынша ақпарат, оның ішінде түрлі өлшемдер бойынша талдау, кредит және депозит нарықтарының негізгі сипаттамалары келтірілген.

2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша Жамбыл облысында он бес банктердің 16 филиалы жұмыс істейді және 2016 жылдың басынан бері олармен жалпы сомасы 31 922,1 млн.теңгеге кредиттер берілген. Бұл 2015 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 7,4% азайған. Азаюдың негізгі себебі - кредит алушылардың қаржылық жағдайына талаптарды күшейту және кредиттер бойынша пайыздық мөлшерлемені көбейту түрінде банктердің кредиттік саясаттарын қатаңдату арқылы кредиттеудегі ұстамдылығы болып табылады.

1 сурет

Жамбыл облысындағы банктермен берілген кредиттер бойынша орташа өлшемді сыйақы мөлшерлемелері, %

Деректер көзі: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының статистикалық бюллетені

2016 жылдың басынан бері Жамбыл облысындағы банктермен берілген кредиттердің көлемі республика көлемінде берілген банктік кредиттердің 1% құрайды [1].

1 кесте

Жамбыл облысындағы банктермен берілген кредиттер, млн.теңге

Кезең ішінде	қаңтар 2016 ж.	ақпан 2016 ж.	наурыз 2016 ж.	сәуір 2016 ж.	мамыр 2016 ж.	Барлығы
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Барлық кредиттер	4 254,6	6 606,9	6 446,1	7 517,3	7 097,2	31 922,1
оның ішінде:						
ұлттық валютада	4 226,5	6 398,4	6 442,2	7 464,2	7 038,0	31 569,3
шетел валютасында	28,1	208,5	3,9	53,1	59,2	352,8
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
заңды тұлғаларға	571,2	1 701,3	1 590,0	1 783,0	1 203,3	6 848,8

жеке тұлғаларға	3 683,4	4 905,6	4 856,1	5 734,3	5 893,9	25 073,3
қысқа мерзімді	642,6	2 213,0	1 360,1	2 134,2	1 325,4	7 675,3
ұзақ мерзімді	3 612,0	4 393,9	5 086,0	5 383,1	5 771,8	24 246,8

Дереккөзі: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының статистикалық бюллетені

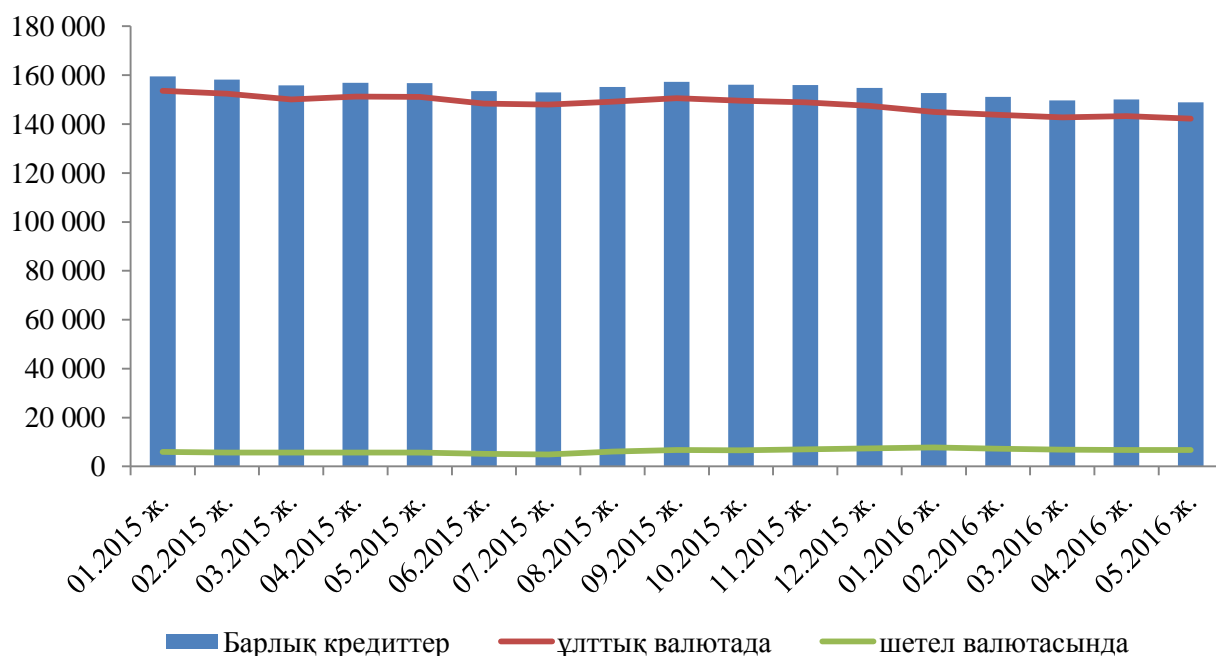
1-кестеде көрсетілгендей, ұлттық валютада берілген кредиттердің үлесі 99% құраған және ол негізінен айырбас бағамының жоғары құбылмалылығы жағдайында шетел валютасындағы кредиттерге деген сұраныстың төмендігіне байланысты болды. Бұрынғысынша, кредиттердің негізгі тұтынушылары жеке тұлғалар болып табылады және олардың үлесіне берілген кредиттердің жалпы көлемінің 78,5% тиесілі. Атап өтетін жайт, берілген кредиттер сомасының 66,3% немесе 21 160,2 млн.теңгесі азаматтардың тұтыну мақсаттарына берілген.

Сонымен қатар, облыстың кредит нарығында мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде шағын кәсіпкерлік субъектілерінің тарапынан кредиттік ресурстарға деген сұраныстың өсуіне байланысты банктік кредиттеудің біртіндеп өсуі байқалады. 2016 жылдың 5 айында шағын кәсіпкерлікті кредиттеу көлемі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 13% өсіп, 5 552,8 млн.теңгені құрады. Ал, ағымдағы жылдың басынан бері шағын кәсіпкерлік субъектілерін кредиттеу көлемі 2 есе өскен [2].

2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша Жамбыл облысындағы банктердің кредиттері бойынша ссудалық берешек қалдығының жалпы көлемі 148 960,2 млн.теңгені құраған және оның республикалық көрсеткіштегі үлесі 1,2% құрайды [1]. Облыстағы банктердің кредиттік портфелі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 5% немесе 7 816,3 млн.теңгеге азайса, 2015 жылдың басынан бері 7% немесе 11 473,9 млн.теңгеге азайған.

2 сурет

Жамбыл облысындағы банктердің кредиттері (ссудалық берешек қалдығы), млн. теңге

Дереккөзі: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының статистикалық бюллетені

Ссудалық берешек қалдығының құрылымында ұлттық валютадағы кредиттер бойынша берешек қалдығы басым (95,5%). Сонымен қатар, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда, ұлттық валютадағы кредиттердің үлес салмағы 0,8 пайыздық тармаққа төмендеген.

2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша жеке тұлғалардың банктік кредиттері бойынша берешегі 113 554,9 млн. теңгені немесе ссудалық берешек қалдығының жалпы көлемінің 76,2% құрайды. Сонымен бірге, азаматтарға тұтыну мен құрылыс және үй-жай сатып алу мақсаттарына берілген кредиттер бойынша берешек қалдығы ссудалық берешек қалдығының жалпы көлемінің 63% немесе 93 622 млн. теңгені құрайды. Ссудалық берешек қалдығының 92,5% ұзақ мерзімді кредиттерден құралған (137 776,3 млн.теңге) [2].

Жамбыл облысының кредит нарығының жағдайын талдай отырып, кредиттер бойынша мерзімі өткізілген берешек қалдығының төмендегенін айта кеткен жөн. Егер, 2015 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша банктердің кредиттері бойынша мерзімі өткен берешек қалдығы 22 874 млн.теңгені немесе ссудалық берешек қалдығының 14,6% құраған болса, ағымдағы жылдың 1 маусымындағы жағдай бойынша бұл көрсеткіш 13,7% дейін төмендеп, 20 522 млн.теңгені құраған. Бұл ретте, азаматтарға тұтыну мен құрылыс және үй-жай сатып алу мақсаттарына берілген кредиттер бойынша мерзімі өткен берешек қалдығы мерзімі өткен берешек қалдығының жалпы көлемінің 41,1% құрайды.

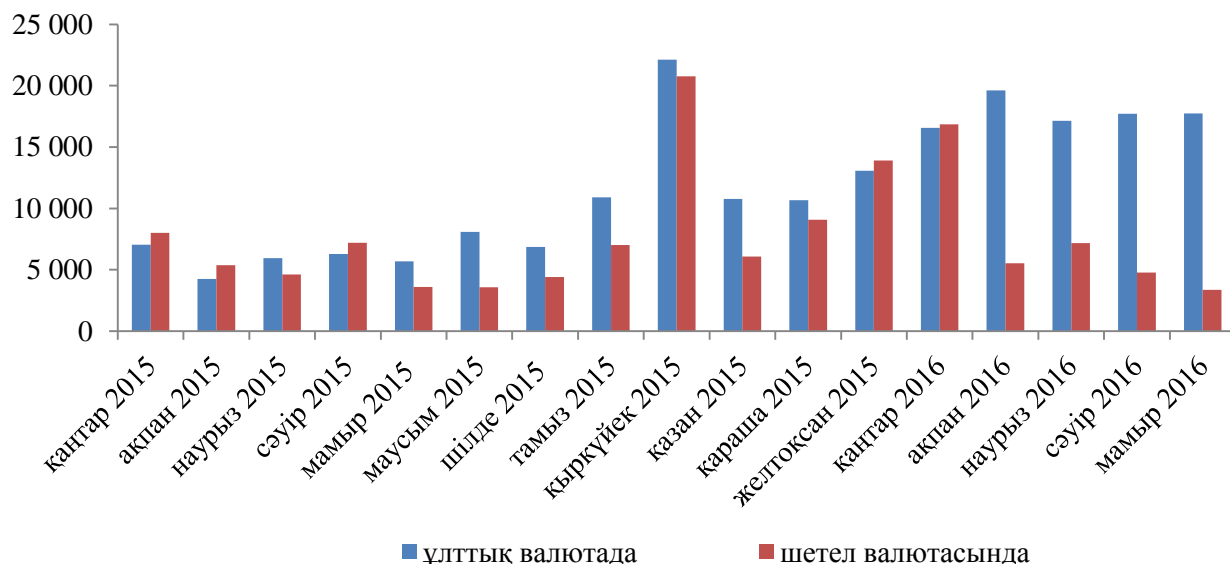
2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша шағын кәсіпкерлік субъектілеріне берілген кредиттер бойынша берешек қалдығы 31 940,6 млн.теңгені немесе облыстағы банктердің кредиттік портфелінің 21,4% құрайды және өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 5% өскен. Ал, олардың мерзімі өткен берешек қалдығы есепті кезеңде 6 771 млн.теңгені немесе шағын кәсіпкерлік кредиттері бойынша берешек қалдығының 21,1%, сонымен қатар, мерзімі өткен жалпы берешек қалдығы көлемінің 33% құраған.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі депозиттерді теңгемен құруға арналған талаптарды қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдауда. 2016 жылғы 1 ақпаннан бастап жеке тұлғалардың ұлттық валютамен жаңадан ашылатын депозиттері үшін сыйақының ең жоғары мөлшерлемелері 10%-дан 14%-ға дейін көтерілді. Шетелдік валютамен мөлшерлемелер 3%-дан 2%-ға дейін төмендетілген [3].

Жамбыл облысының депозит нарығында аталған шаралар көрініс тапты. Ағымдағы жылдың бес айында Жамбыл облысындағы банктермен тартылған депозиттердің көлемі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 2 еседен аса ұлғайып, 126 497 млн.теңгені құрады.

3 сурет

Жамбыл облысындағы банктермен тартылған депозиттер, млн.теңге

Дереккөзі: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының статистикалық бюллетені

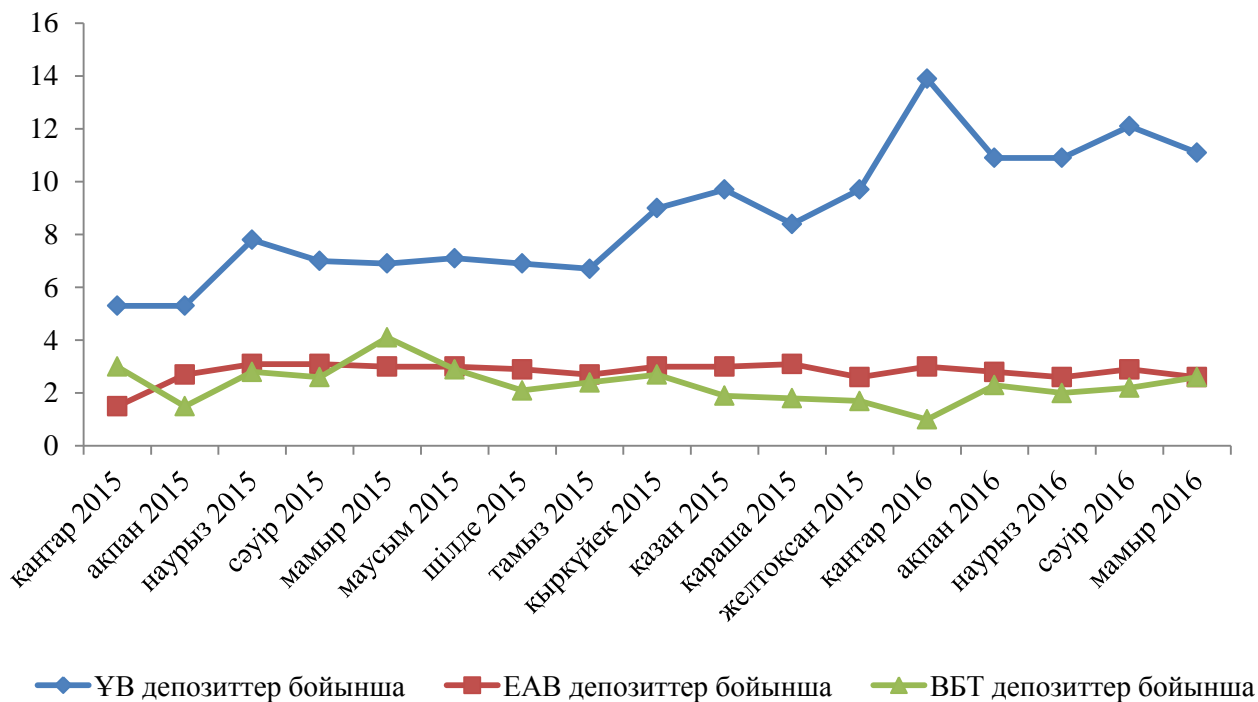
3-суретте көрсетілгендей, тартылған депозиттердің құрылымында ұлттық валютада тартылған депозиттердің үлесі басым (70%), өткен жылдың сәйкес кезеңінде бұл көрсеткіш 50% құраған. Республикамыздың басқа аймақтарымен салыстырғанда, облыс

банктерімен тартылған депозиттердің үлесі төмен және 0,5% құрайды (16 орынның 14 орнында) [4].

Сонымен қатар, тартылған депозиттердің жалпы көлемінің басым бөлігін (69% немесе 86 758,6 млн.теңге) жеке тұлғалардың депозиттері құрайды және өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 2 есеге дейін өскен. Оның ішінде ұлттық валютада тартылған жеке тұлғалардың депозиттері 2,7 есе, ал шетел валютасымен тартылғандары 37% өскен. Заңды тұлғалардың депозиттері де 3 есе өскен, оның ішінде ұлттық валютада 3,4 есе өссе, шетел валютасында 8% азайған.

4 сурет

Тартылған депозиттер бойынша орташа өлшемді сыйақы мөлшерлемелері, %

Дереккөзі: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының статистикалық бюллетені

4-суретте көрсетілгендей, 2015 жылдың тамыз айына дейін ұлттық валютадағы және еркін айырбасталымды валютадағы депозиттер бойынша орташа алынған сыйақы мөлшерлемелерінің тренді ұқсас болған, ал 2015 жылдың қыркүйек айынан бастап сыйақы мөлшерлемелерінің арасындағы айырмашылық айтарлықтай ұлғайған және ол жаңа ақша-кредит саясатының жүзеге асырылуымен байланысты болды.

2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша Жамбыл облысындағы банктердің депозиттерінің жалпы көлемі 88 350,8 млн.теңгені құраған және 2015 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 49% өскен. Республика көлеміндегі 2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша депозиттердің ішіндегі Жамбыл облысындағы банктердің депозиттерінің үлесі 0,8% құрайды (16 орынның 15 орнында) [4].

2 кесте

Жамбыл облысындағы банктердің депозиттері, млн.теңге

	01.06.2015ж.	01.06.2016ж.
Барлық депозиттер	59 391,9	88 350,8
Оның ішінде:		
Ұлттық валютада	25 347,8	42 835,8
заңды тұлғалар	2 906,5	4 412,2
талап етілгенге дейін	108,1	241,3
шартты	341,7	367,3
мерзімді	2 456,7	3 803,6

<i>жеке тұлғалар</i>	22 441,3	38 423,6
талап етілгенге дейін	119,4	80,0
шартты	413,4	347,3
мерзімді	21 908,5	37 996,3
Шетел валютасында	34 044,1	45 515,0
<i>заңды тұлғалар</i>	2 474,3	3 648,7
талап етілгенге дейін	0,00	0,1
шартты	0,0	0,0
мерзімді	2 474,3	3 648,6
<i>жеке тұлғалар</i>	31 569,8	41 866,3
талап етілгенге дейін	13,5	8,4
шартты	7,4	15,1
мерзімді	31 548,9	41 842,8

Дереккөзі: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының статистикалық бюллетені

Депозиттердің құрылымында жеке тұлғалардың салымдары 91% немесе 80 290 млн. теңгені құрайды және өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 49% артқан. Қалған 9% немесе 8 060,9 млн.теңге заңды тұлғалардың депозиттері болып табылады және 2015 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 50% артқан.

Депозиттердің негізгі бөлігі (98,8%) депозиттердің табыстылығы көрсеткіші бойынша едәуір тиімді болып саналатын мерзімді депозиттерге орналастырылған. 2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша мерзімді депозиттердің қалдығы 87 291,3 млн.теңгені құраған және өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 49,5% өскен. Қалған 1 059,5 млн.теңге сомасындағы бөлігі немесе 1,2% талап етілгенге дейінгі және шартты депозиттерге тиесілі, 2015 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 5,6% немесе 56 млн.теңгеге артқан.

2016 жылғы 1 маусымдағы жағдайға депозиттер бойынша орташа өлшемді сыйақы мөлшерлемесі 6,8% құраған (өткен жылдың сәйкес кезінде 5,3% болған) [2].

2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша ұлттық валютадағы депозиттер 2015 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 69%, 2016 жылдың басынан бері 59% артқан. Шетел валютасындағы депозиттер бойынша да өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 34%-ға өсу байқалады және ол белгілі бір дәрежеде Қазақстанның 2015 жылғы 20 тамыздан бастап теңгенің еркін құбылмалы айырбас бағамы режиміне көшуіне байланысты валюталық депозиттер теңгемен қайта бағалануымен түсіндіріледі. Алайда, 2016 жылдың басынан бері шетел валютасындағы депозиттер көлемінің 26% төмендегені байқалады. Нәтижесінде депозиттердің долларландыру деңгейі 2015 жылғы 1 маусымдағы 57,3%-дан және 2016 жылғы 1 қаңтардағы 69%-дан 2016 жылғы 1 маусымда 57,5%-ға дейін төмендеген.

Қорыта келгенде, Жамбыл облысы қаржы нарығының дамуындағы оң нәтиже ретінде шағын бизнесті кредиттеудің өсуін атап айтуға болады. Сонымен бірге, кредиттік ресурстардың қымбаттауына байланысты қатар жүретін банктердің кредиттік белсенділігінің төмендегені байқалады. Ал, депозит нарығында оның негізгі көрсеткіштерінің өсуімен және осы бағытта Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі тарапынан қолданылып жатқан шаралардың нәтижесі ретінде долларландыру деңгейінің төмендеуімен сипатталатын тұрақты даму үрдісі жалғасуда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетені, №5 (258) мамыр 2016 жыл;
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының статистикалық бюллетені, 2015 жыл және №5 мамыр 2016 жыл;

-
3. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 29.04.2016ж. №123 қаулысымен мақұлданған Қазақстан Республикасы ақша-кредит саясатының 2016 жылға арналған негізгі бағыттары;
 4. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің <http://www.nationalbank.kz> ресми интернет-ресурсы.

Астана қаласындағы депозит және кредит нарығындағы ахуал туралы

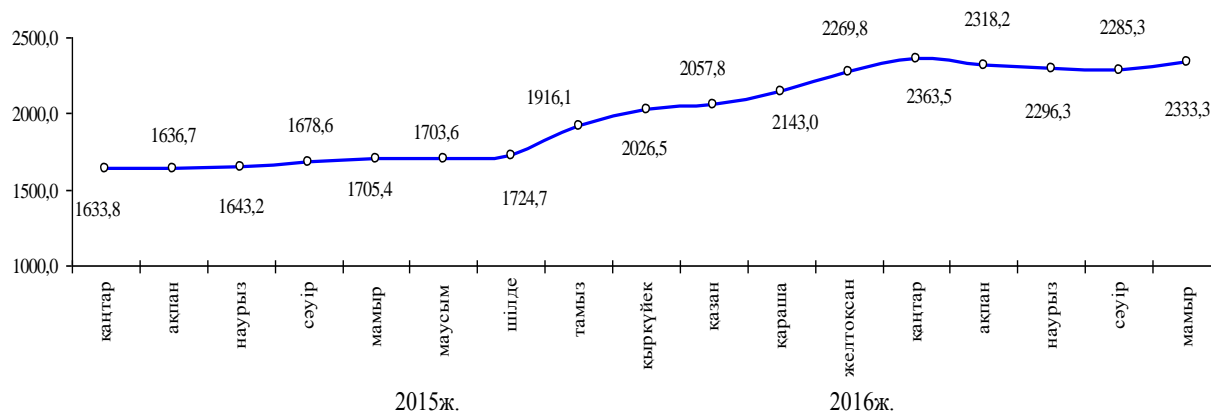
Ф.С. Ахметова – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Орталық филиалының (Астана қаласының) экономикалық талдау және статистика бөлімінің бас маман экономисі

Дүниежүзілік экономиканың тұрақсыздық жағдайына қарамастан 2016 жылдың басынан бастап Астана қаласының депозит және кредит нарығы жағымды өзгерістерге ие болды. Мәтінде, Астана қаласының депозит және кредит нарығы жағдайына қысқаша шолып, заемдар және салымдар көлемінің динамикасына талдау жасап, сонымен 2015 жылдың сәйкесінше мерзімімен салыстырғандағы олардың негізгі өзгерістерге әкелген қорытынды жасадық.

2016 жылдың 1 маусымда 2015 жылдың тиісті мерзіммен салыстырғанда Астана қаласының кредиттеуі бойынша негізгі қарызының жалпы көлемі 36,9%-ға өсіп, 2 333,3 млрд. теңгені құрады [1], [2] (1-ші суретті қараңыз).

1-ші сурет

Астана қаласы бойынша кредиттердің жалпы көлемінің динамикасы (млрд.теңге)

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Орталық филиалының (Астана қ.) 2015ж. – 2016 ж. №5 Статистикалық бюлетень.

Кредиттеудің жалпы бөлігі ұзақ мерзімді болып, өткен жылмен салыстырғанда 38,4%-ға өсіп, 1 824,4 млрд. теңгені құрап, ал қысқа мерзімді – 31,3%-ға өсіп 508,8 млрд.теңге болды [1,2].

Шетел валютасындағы кредиттер қарқынды өсіп 1 204,3 млрд. теңгені құраса, ал ұлттық валютадағы кредиттер баяу өсіп, 1 129 млрд.теңге болды [2] (1 Кестені қараңыз).

1 кесте

Қарыз алушы мен кредиттеу мерзіміне қарай екінші деңгейлі банктердің кредиттері

	Кредит көлемі (млрд.теңге)		Өзгерістер, %-бен
	2015 жылдың 1 маусымына	2016 жылдың 1 маусымына	
Барлығы, соның ішінде:	1 705, 4	2 333,3	36,8
- теңгемен	1 111,1	1 129	1,6
- шетел валютасымен	594, 2	1 204,3	2 есе

- заңды тұлғаларға	1 268,2	1 897,7	49,6
- жеке тұлғаларға	437,2	435,5	- 0,4
- қысқа мерзімді	387,6	508,8	31,2
- ұзақ мерзімді	1 317,8	1 824,4	38,4

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Орталық филиалының (Астана қ.) № 5 2015ж., № 5 2016 ж. Статистикалық бюлетень.

2016 жылда заңды тұлғаларды кредиттеуі ілгері өсуі жалғаса отырып, ал жеке тұлғаларды кредиттеуі құлдырауға шекті. Кредиттердің көп бөлігі кәсіпорындардың айналым қаражатын ұлғайтуына, негізгі қор сатып алуға, азаматтарға тұрғын үй салуына және сатып алуы үшін және азаматтардың тұтыну мақсаттарына берілген [2] (2 Суретті қараңыз) .

2 сурет

Кредиттеу объектісіне қарай банктердің берілген кредиттері

Деректер көзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Орталық филиалының (Астана қ.) №5 2015ж. Статистикалық бюлетень.

Экономика саласына топтастырғанда кредиттердің үлкен үлес салмағы сауда саласына –31,1%, ауыл-шаруашылық саласына 16,7% және құлысысқа 8,6% келеді.

2015 жылдың 1 маусымдағы кредиттер бойынша орташа алынған сыйақы ставкасы 10,5%-дан 2016 жылдың 1 маусымға қарағанда 13,5%-ға өсті [1], [2] (2 Кесте).

2 кесте

Кредиттер бойынша орташа алынған сыйақы ставкасы

	%		Өзгерістер, %-бен
	2015 жылдың 1 маусымына	2016 жылдың 1 маусымына	
Барлығы	10,5	13,5	+3
- теңгеде	13,0	15,4	+2,4
- шетел валютасында	7,0	10	+3
- заңды тұлғаларға	8,9	13,1	+4,2
- жеке тұлғаларға	14,7	15,2	+0,5

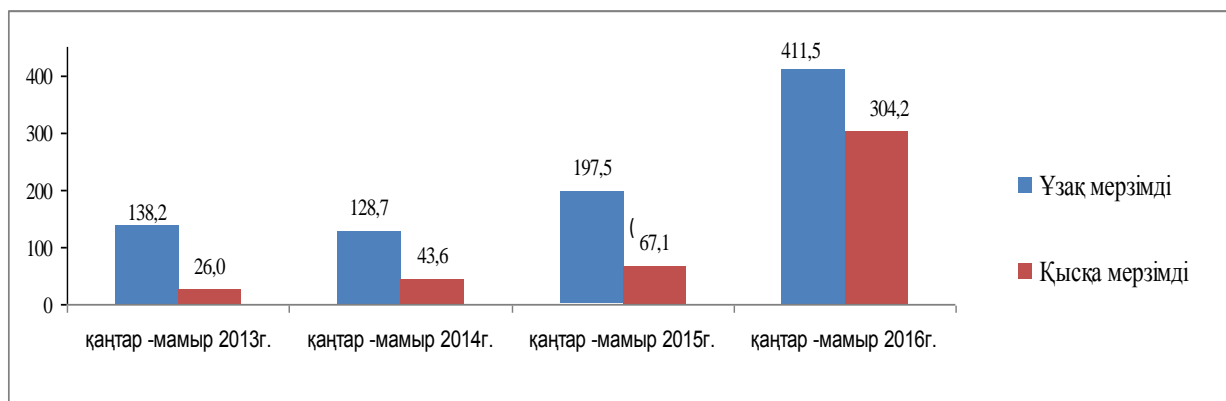
Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Орталық филиалының (Астана қ.) №5 2015ж., №5 2016 ж. Статистикалық бюлетень.

2016 жылғы 1 маусымда 2015 жылдың 1 маусымымен салыстырғанда шағын бизнес субъектілеріне берілген кредиттердің жалпы көлемі екі есе өсіп, 715,9 млрд. теңгені құрады. Бұл өзгерістер мемлекеттің «Бизнес жол картасы 2020» бағдарламасы

шағын және орта бизнесті қолдауынан болды. Сонымен қатар, берілген кредиттердің жалпы көлемі ұзақ мерзімге берілді.

2 сурет

**Шағын бизнес субъектілеріне берілген
кредиттердің жалпы көлемі, кредиттеу мерзіміне қарай, млрд.теңге**

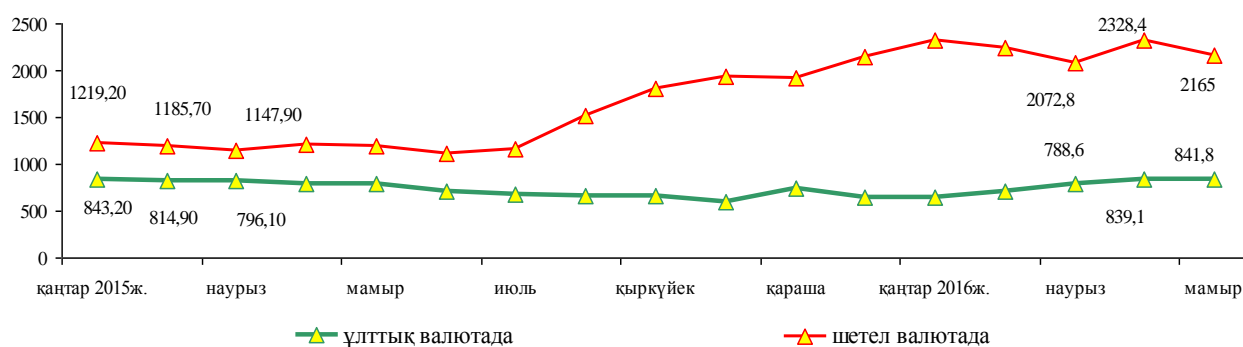

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Орталық филиалының (Астана қ.) №5 2015ж., №5 2016 ж. Статистикалық бюлетень.

Астананың депозит нарығы, банктердің негізгі қорландыру қоры болғандықтан, 2016 жылдың басынан өсу құбылысын көрсетті. 2016 жылдың 1 маусымдағы депозиттердің жалпы көлемі 3 008,8 млрд.теңгені құрап, 2015 жылдың 1 маусымға қарағанда 51,5%-ға өсті [1], [2]. Депозиттердің жалпы көлемінің өсуі теңгедегі депозиттердің өсуінен болды, 2016 жылдың басынан 28,9%-ға депозиттер көлемі өсіп, 841,9 млрд. теңгені құрады. Сонымен қатар 2016 жылдың басынан бастап шетел валютасындағы депозиттердің көлемі 6,9%-ға азайып, 2 166,9 млрд.теңгені құрап, ал салымдардың жалпы көлемі ішінде үлес салмағы 73,5%-дан 72%-ға дейін төмендеді [2] (3 Суретті қара).

3 сурет

**Астана қаласы бойынша депозиттердің
валютасына қарай көлемінің динамикасы
(мерзімнің соңына)**

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Орталық филиалының (Астана қ.) №5 2015ж., №5 2016 ж. Статистикалық бюлетень.

2016 жылдың 1 маусымында 2015 жылдың 1 маусымға қарағанда жеке тұлғалардың және заңды тұлғалардың депозиттерінің көлемі 73,4%-ға және 44,5%-ға өсіп, сәйкесінше 829,9 млрд.теңге және 2 178,9 млрд.теңгені құрады.

Валюталардың және салымшының түріне қарай банктердің депозиттері

	Депозит көлемі (млрд. теңге)		Өзгерістер, %-бен
	2015 жылдың 1 маусымына	2016 жылдың 1 маусымына	
Барлығы, соның ішінде:	1986,3	3008,8	51,5
- теңгеде	786	841,9	7,1
- шетел валютасында	1198,5	2165,1	80,6
- заңды тұлғаларға	1507,8	2178,9	44,5
- жеке тұлғаларға	478,4	829,9	73,5

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Орталық филиалының (Астана қ.) №5 2015ж., №5 2016 ж. Статистикалық бюлетень.

2016 жылдың қаңтар-мамыр айларында тартылған депозиттердің соммасы 8 536,7 млрд. теңгені құраса, ал 2015 жылдың қаңтар-мамыр айларында 3 618,3 млрд. теңге болды. 2015 жылдың мамыр айынан 2016 жылдың мамыр аралығындағы депозиттерді тарту динамикасы талдайтын болсақ, заңды және жеке тұлғалардың салымдарға деген қызығушылықты көруге болады (4-ші сурет).

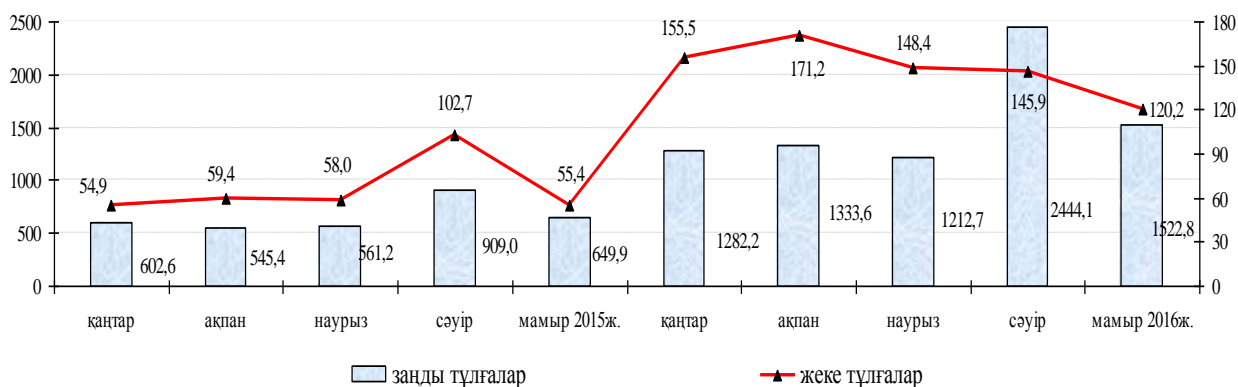
Теңгенің нығайыуы және теңгедегі салымдардың проценттік ставкалары шетел валютасындағы салымдардың арасындағы үлкен айырмашылық болғандықтан, шетел валютасы салымдарынан ұлттық валюта салымдарына «көшу» әкелді.

Үкіметтің және Ұлттық Банктің Дағдарысқа қарсы әрекет ету жоспары бойынша көптеген іс-шара қолданып, соның ішінде ұлттық валютадағы ставкалардың 10%-дан 14%-ға ұлғайыуы, сонымен қатар шетел валютасындағы депозиттердің ставкалардың 3%-дан 2%-ға дейін төмендеуі, ұлттық валютадағы депозиттердің жағымдылығын арттырып отыр [3]. Мемлекеттің осындай қолдауы ұлттық валютадағы депозиттердің өсуіне әкелді.

2016 жылдың 1 маусымда салымдардың жалпы көлемі ішінде заңды тұлғалардың салымдарына әкеліп 93,4%-ды, немесе 1 522,8 млрд. теңге болды [2] (4 Сурет).

4 сурет

Мерзім ішіндегі тартылған депозиттердің динамикасы

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Орталық филиалының (Астана қ.) №5 2015ж., №5 2016 ж. Статистикалық бюлетень.

Заңды тұлғалардың теңгеде тартқан мерзімді депозиттері бойынша орташа алынған сыйақы ставкасы 13,2%, ал жеке тұлғалардың депозиттері бойынша – 12,1% болды [2].

Сыртқы қорландыру көздерінің шектелуі нәтижесінде өтімділік дефицитінен көрініс тапқан сыртқы күрделі экономиканың ахуал банктің депозит және кредит

саясатының өзгеруіне әкелді. Депозиттер және кредиттер бойынша, сондай-ақ кепілденген салымдар сомасы бойынша пайыздық мөлшерлемесінің ұлғайыуы осы банк өнімдердің жоғары өсіміне себеп болды. Сонымен бірге, Ұлттық Банктің базалық мөлшерлемесінің 13%-ға дейін төмендеуі банктерге өзінің кредиттік қызметінің белсенділігіне мүмкіндік береді. Себебі тұрақты кредит, депозит нарығы бұл экономика өсудің және халықтың банк секторына деген сенімінің кепілі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы «www.nationalbank.kz»: «Кредит нарығы», «Депозит нарығы»;
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Орталық филиалының (Астана қ.) №5 2015 жылғы, №5 2016 жылғы Статистикалық бюлетень;
3. 2016–2018 жылғы Қазақстан Республикасының Үкіметтің және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банктің экономикалық және әлеуметтік тұрақтылықты қамсыздандыруға негізделген Дағдарысқа қарсы әрекет ету жоспары (2015 жылғы 8 желтоқсандағы №51 хаттама).

Атырау облысындағы төлемдер мен аударымдардың жағдайы және дамуы

Г.М. Бекешова, М.Ф. Суханбердиева – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Атырау филиалының бухгалтерлік есеп бөлімінің бас маман-экономистері.

Төлемдер мен аударымдар еліміздің қаржылық төлем жүйесінің құрама бөлігі болып табылады. Ұлттық Банк Қазақстан Республикасындағы төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асыру тәртібін, жүйесі мен нысанын айқындайды, банктер арасындағы ақша аударымдарының уақтылы және үздіксіз жүргізілуін қамтамасыз ететін төлем жүйесінің қызметін ұйымдастырады, банктер сенімділігін, олармен қолданылатын автоматтандырылған жүйе және банктік ақпараттарды қорғау қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша ең аз талаптарды белгілейді.

Сенімді және қауіпсіз төлем жүйесі жалпы алғанда, мемлекеттің қаржылық жүйесінің тұрақтылығын жақсартуға мүмкіндік туғызады, қаржылық ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді, сондай-ақ өзара талаптар мен міндеттерді қанағаттандыру процесіндегі сатушы мен сатып алушы арасындағы уақтылы есептілікке кепілдік береді. Төлемдер мен аударымдар өнімдерді сату, қызмет көрсету, жұмыстар, банктік несиелерді алу және кері қайтару, тұрғындардың төлем жүргізуі мен ақша кірістерін пайдалануы тәріздес шаруашылық қатынастар саласында қолданылады [1].

Атырау облысында қызмет ететін 24 банк филиалдарының және «Казпочта» АҚ филиалымен төлемдерді жүзеге асырудың әр түрлі тәсілдері қолданылады, соның ішінде Қазақстан Республикасының заңнамасымен белгіленген қолма-қол ақшаны беру, төлем тапсырмаларын ұсыну, төлем карточкаларын пайдалану, төлем талаптары-тапсырмаларын ұсыну, инкассалық өкімдерді және басқа да тәсілдерді ұсыну [1].

Атырау облысындағы банк филиалдары төлемдер мен аударымдарды әр түрлі төлем құралдары-төлем тапсырмалары, төлем талаптары-тапсырмалары, инкассалық өкімдер, төлем карточкалары арқылы жүргізеді.

Ең кең тараған төлем құралы төлем тапсырмасы болып табылады (96,0% жалпы сомадан қолма-қол төлемсіз төлем құралдарын пайдаланумен) [3]. Төлем тапсырмаларымен есептесу қарапайым және тез құжат айналымына қатысты қамтамасыз етумен, ақша қаражаты қозғалысын жылдамдатумен, шаруашылық субъектілері үшін алдын ала төленетін тауарлар және қызметтер сапасын тексеру мүмкіндігімен ерекшеленеді. Қазіргі шаруашылық тәжірибеде бұл қолма-қолсыз есептесудің негізгі нысаны.

Компьютерлендірудің бүгінгі кезеңінде банктік жүйедегі қолма-қолсыз есептесулердің басым көпшілігі қолжетімділіктің барлық арналары бойынша электрондық сандық нысанда-ғаламдық желі Интернет, электрондық пошта бойынша жүзеге асырылады.

Екінші деңгейдегі банктер шаруашылық субъектілеріне қауіпсіз ақша аударымдары және төлемдерін жүргізу мүмкіндігін беретін Интернет-банкинг қызметін ұсынады. Қашықтықтан қолжетімділік жүйесі көмегімен шаруашылық субъектілері шоттағы қалдықтарын тексереді, ақша қаражаттарын аударады, шоттарды төлейді, тұрақты және т.с.с. төлемдерді төлеуге қаражаттарды автоматты түсіруді белгілейді. Интернет-банкингке қолжетімділік тәулігіне 24 сағат клиентке банктік қызметті пайдалануға кез келген өзіне ыңғайлы уақытта қолайлылық ұсынады.

Қаражаттар көлемі бойынша мәліметтер, ағымдағы шотқа түскен Атырау облысы шаруашылық субъектілерінің ақша қаражаттарымен қамтамасыз етілуін көрсетеді. 2015 жылмен салыстырғанда заңды тұлғалардың ағымдағы шотына түскен қаражаттар көлемі 55,4%-ға өсті.

Ағымдағы шоттарға түскен қаражат көлемі (мың теңге)

	қаңтар - мамыр 2015 ж.	қаңтар - мамыр 2016 ж.	қаңтар - мамыр 2016 ж. 2015 ж., (%)
Барлығы:	2 144 028 972	3 237 128 835	151,0
заңды тұлғалар	1 913 310 089	2 972 568 088	155,4
жеке тұлғалар	230 718 883	264 560 747	114,7
- ұлттық валютамен	1 502 802 856	2 299 527 868	153,0
заңды тұлғалар	1 305 724 519	2 092 466 395	160,3
жеке тұлғалар	197 078 337	207 061 473	105,1
- шетел валютасымен	641 226 116	937 600 967	146,2
заңды тұлғалар	607 585 570	880 101 693	144,9
жеке тұлғалар	33 640 546	57 499 274	170,9

Деректеме: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Атырау филиалының статистикалық бюллетені

2 кесте

Ағымдағы шоттардағы қаржат қалдығы (мың теңге)

	2016 ж. маусымның 1-не		2015 ж. маусымның 1-не, (%)
	сомасы	орташа мөлшерлемесі, %	
Барлығы:	110 994 063	0,0	171,1
заңды тұлғалар	98 514 500	0,0	173,7
жеке тұлғалар	12 479 563	0,0	152,7
- ұлттық валютамен	36 621 953	0,0	139,4
заңды тұлғалар	27 661 888	0,0	136,9
жеке тұлғалар	8 960 065	0,0	147,5
- шетел валютасымен	74 372 110	0,0	192,7
заңды тұлғалар	70 852 612	0,0	194,1
жеке тұлғалар	3 519 498	0,0	168,1

Деректеме: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Атырау филиалының статистикалық бюллетені

Төлем құралдарының ішіндегі төлем талаптары – тапсырмалары, инкассалық өкімдер аз пайдаланылады. Жалпы осы құралдардың шамалы пайдалану үлесі олардың ерекшелігіне байланысты. (олардың үлесіне 0,4% және 0,04 % сәйкес келеді) [3].

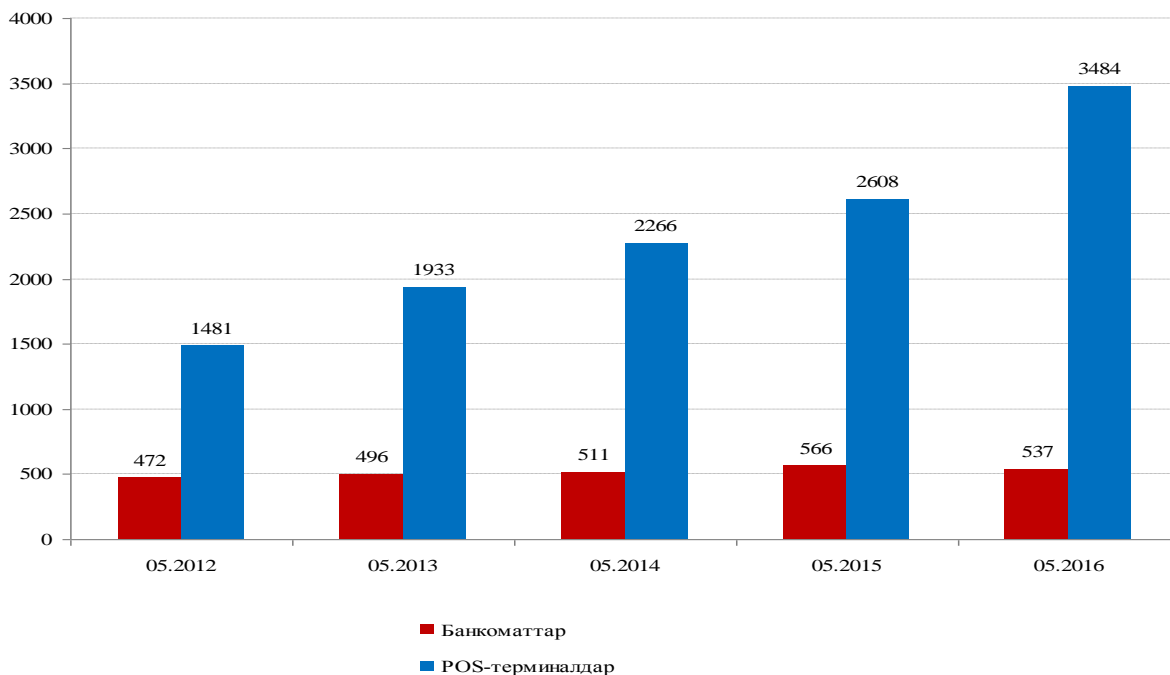
Жеке тұлғалар үшін ең қолайлы төлем құралы - төлем карточкалары болып табылады. Қазіргі уақытта нарықта көрсетілетін қызметтердің үлкен сұрыпталымы көрсетілген және әр алуан карточкалық бағдарламалардың айтарлықтай саны ұсынылады. Төлем карточкаларының көмегімен ірі сауда нүктелерінде тауарға және қызметтерге есептесуге болады, бұл ретте сауда ұйымдарымен карточка иелеріне жеңілдіктер ұсынылуы мүмкін,

коммуналдық қызметтерді, байланыс қызметтерін, салықтарды төлеуге, несиені өтеуге болады. Сондай-ақ аптаның кез келген күнінде және кез келген тәулікте аударымдар жүргізуге, бұдан басқа банкке бару және бланктерді толтыру қажеттілігі жоқ.

2016 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша Атырау облысы аумағында 537 банкомат 3484 POS-терминал жұмыс істейді, олардың саны әсерлі өсуде [4] (3 Сурет).

1 сурет

Банкоматтар, POS-терминалдар сандарының өзгеру динамикасы (дана)

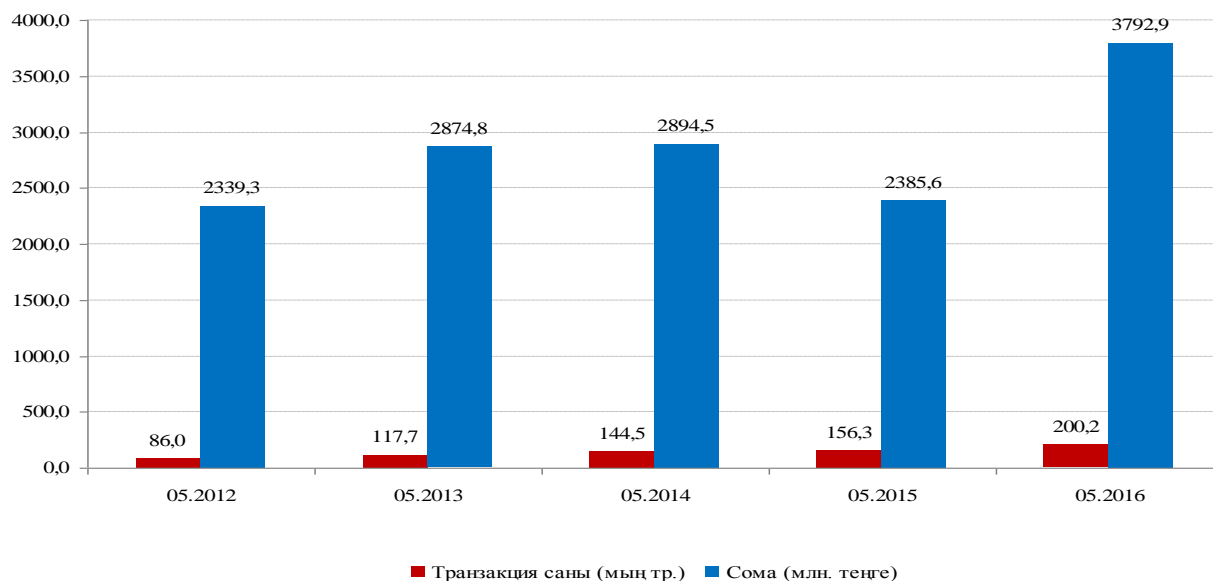

Деректеме: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми Интернет-ресурсы

Пайда болған жаңа мультивалюталық банкоматтар карточка ұстаушыларға кез келген үш валютада (теңге, евро, доллар) қолма-қол ақшаны шешіп алуға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, теңге және валюталық карточкамен бірге, төлем карталары нарығында бір картамен үш валюталық шотқа ие болуға мүмкіндік беретін мультивалюталық төлем карточкасы да бар, бұл валюталық тәуекелдерді әртараптандыру үшін және шетелге шыққан кезде ыңғайлы. Алайда, төлем карточкалары мүмкіндіктерінің айқын артықшылықтарына қарамастан, өкінішке орай, әлі толық көлемде қолданылмай тұр. Төлем карточкаларының көп бөлігі жалақы жобалары деп аталатындарға тиесілі, осы жоба аясында карта ұстаушылары оларды көбіне банкоматтардан ақша шешу үшін қолданады. Операциялардың басым бөлігі шотта қалған қалдықты білуден және жалақы, зейнетақы немесе шәкіртақы алудан тұрады.

Ел өңірлеріндегі төлем карточкаларының нарығын дамыту әлеуеті негізінде халықтың әлеуметтік даму деңгейіне және өздеріне сауда терминалдарын орнататын және ақы төлеуге төлем карточкаларын қабылдайтын сол өңірлердегі сауда кәсіпорындарының шоғырлануына байланысты. Атырау облысы бойынша төлем карточкаларын қолдану арқылы жасалған транзакциялардың көлемі 2016 жылғы мамырда 3 792,9 млн. теңге сомасына (58,9% артқан) 200,02 мың транзакцияны құрады (алдыңғы жылдың осыған шамалас кезеңімен салыстырғанда 28,1%-ға артқан). Өңірлер бөлігінде бұл Алматы, Астана қалаларынан кейінгі көлемі жағынан алтыншы көрсеткіш, елдің басқа өңірлерімен салыстырғанда, бұған халық табысының ең жоғары деңгейі және экономикалық тұрғыдан белсенді халықтың төлем карточкалар нарығына белсенді қатысуы себепші -50%-дан астам [3] (2 Сурет).

Төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдер сомасының өзгеру динамикасы

Деректеме: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми Интернет-ресурсы

Сондай-ақ, клиенттің өз қолымен қойылған қолының баламасы болған электронды цифрлы қолтаңбаны (ЭЦҚ) енгізу арқылы мүмкіндіктер кеңейді. ЭЦҚ кілтінің көмегімен клиенттер Homebank.kz қаржы порталында көрсетілетін қызметтердің кең спектріне, атап айтқанда Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы бойынша өз қолымен қойылған қолды талап ететін банктік операцияларға рұқсат алуға болады. ЭЦҚ арқылы өз карт-шоттарының және дербес шоттарының ішінде аударымдарды жүзеге асыруға болады, осы немесе басқа да банкте ашылған өз шоттарынан ақшаны үшінші тұлғалардың шотына аударуға, асыл металдарды сатып алуға және сатуға, депозиттерді толықтыруға және депозиттерден ақшаны ішінара шешіп алуға, өз ағымды шоттарының арасында валюталарды айырбастауға болады.

Егер ұстаушыға соңғы ақша қозғалыстары жайлы хабардар болу маңызды болса, қалдықтың әр өзгерісі кезінде SMS-хабарлама келіп тұратын ұялы телефон арқылы карточкалар бойынша ақша қаражаттарының қозғалысын бақылап тұру мүмкіндігін беретін «SMS-банкинг» қызметін қолдануға немесе карт-шоттардың жай-күйін білу мақсатында өзіне SMS-хабарлама жіберіп отыруға болады.

Қаржы қызметтері нарығында Атырау облысының екінші деңгейдегі банктердің филиалдары мен «Қазпошта» АҚ ақша аударымдары бойынша көрсетілетін қызметтердің кең спектрін ұсынып отыр.

Клиенттерге банк ішіндегі жүйе арқылы да сыртқы жүйелерді пайдалану арқылы да ақша аударуды жүзеге асыру ұсынылады.

Банк ішіндегі жүйе арқылы ақша аударуды жүзеге асырған кезде, ақша бір қалада орналасқан филиалдан (есептік-кассалық бөлімшеден) келесі филиалға өз жүйесі ішінде жіберіледі.

Халықаралық ақша аударымдарының жүйесі арқылы ақша аудару бойынша көрсетілетін қызметтерді, ақша аударымдары жүйелерімен агенттік келісімдер жасаған немесе тікелей жүйе операторлары болып табылатын, екінші деңгейдегі банктер және «Қазпошта» АҚ ұсынады.

Халықаралық ақша аударымдары жүйелерінің жұмысы халықаралық стандарттарға, жекелегенде, ақша аудару бойынша қызметтерді көрсету қағидаттарына сүйенеді:

- 1) ақша аудару бойынша операциялардың айқындығы және тұтынушыны қорғау;
- 2) ұсынылатын қызметтердің тиімділігін арттыруға бағытталған төлем жүйесінің инфрақұрылымын жетілдіру;
- 3) қажетті, сенімді құқықтық және нормативтік базаның қамтамасыз етілуі;
- 4) нарықтағы бәсеке үшін жағдайлар жасау;
- 5) тәуекелдерді басқарудың тиісті нұсқаулығы мен тәжірибесінің болуы.

Ақша аударымдарының осы немесе өзге жүйесін таңдау үшін клиенттерге жүйенің жұмыс істеу ерекшеліктері туралы толық ақпаратты, соның ішінде, тарифтер, айырбастау бағамы, ақша аударымын жүзеге асыру және қайтару рәсімдері туралы мәліметтерді ұсыну қажет.

Ақша аударымдары жүйесінің тиімділігі мен қауіпсіздігі жеткілікті нормативтік құқықтық базаның, сенімді инфрақұрылымның болуы, бәсекеге қабілеттілікті дамыту үшін жағдайлар жасау арқылы, сондай-ақ қызмет көрсету сапасын және тұтынушыларды қорғау, соның ішінде айлакерлік операциялардан қорғау деңгейін арттыруға ықпал ететін тәуекелдерді басқарудың қажетті нұсқаулығы мен тәжірибесінің болуы арқылы қамтамасыз етіледі [2].

Атырау облысының банк филиалдары мен «Қазпошта» АҚ Western Union, Faster, Contact, Золотая корона, Юнистрим және басқалары сияқты халықаралық жүйелер арқылы ақша аударымдары бойынша қызметтерді ұсынады. Ақша аударымдары жүйелерінің бөлігінде облыс халқы Золотая корона, Western Union, елдер бөлігінде Ресей Федерациясы, Өзбекстан сияқты көрші елдерге аударымдар жасау үшін аударымдарын таңдайды [3].

Төлемдер мен аударымдарды дамыту бойынша Ұлттық Банкі қабылдайтын шаралар, ең алдымен, бір мезгілде қаржы тәуекелдерін қысқарту немесе шектеу кезінде төлем операцияларының тиімділігін, сенімділігін, жылдамдығын және уақтылығын арттыруға, сондай-ақ қазіргі қолма-қол ақшасыз төлем құралдарын қолдану және жаңасын енгізу үшін қолайлы ахуал құруға бағытталған.

Ұлттық Банк төлемдер мен ақша аударымдарының жекелеген мәселесіне қатысты нормативтік құқықтық актілерді жетілдіру бойынша тұрақты түрде жұмыстар жүргізеді, төлем жүйелерінің жұмыс істеуін қадағалауды жүзеге асырады, инновациялық бөлшек төлем құралдарын және электронды банкингіні дамытуға көмек көрсету бойынша жұмыстар жалғасуда.

Атырау облысында төлемдерді дамыту өте серпінді жүріп жатыр – пластикалық карталар эмиссиясы артып келеді, корреспонденттік шоттар бойынша айналымдар өсіп келеді, жаңа және қазіргі заманғы қызмет түрлері енгізілуде. Сонымен қатар, банк өнімдері мен қызметтері, қызмет көрсету тарифтері бойынша ақпаратты, банк бөлімшелерінің байланыс ақпаратын, банкоматтардың орналасқан жерінің мекенжайларын, банктік терминалдар мен басқа да көптеген ақпараттарды бұқаралық ақпарат құралдарында мақалаларды жариялау арқылы халықтың қызығушылығын арттыру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Ақша төлемдері және аударымдары туралы» 1998 жылғы 29 маусымдағы Заңы;
2. Ресей Федерациясы Орталық Банкінің «Халықаралық ақша аударымдарының жүйесі бойынша көрсетілген негізгі қызметтердің принциптері» 2013 ж. тамыз №10;
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы;
4. 2016 жылғы мамырдағы Қазақстан Республикасы Атырау филиалының статистикалық бюллетені.